

ἁρμονία καὶ τάξις, συνάφεια καὶ ἀλληλουχία, κόσμος τῶν ἀξιῶν, ὑπέ-
τατος κανὼν καὶ κριτήριον τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ καλοῦ.
Εἰ καὶ μὴ εἶναι ὁ τῶν φαινομένων κόσμος καθ' ἑαυτὸν πραγματικός,
ὅμως ἐπάναγκες νὰ ἀνήκη εἰς τὴν πραγματικότητα· διότι ὅτι ὑπάρχει
δὲν δύναται νὰ εἶναι ἔξω ἐκείνης. Ὅθεν συνάγεται ὅτι τὸ πραγματι-
κόν, τὸ ὄντως ὄν, εἶναι τοιοῦτον ὥστε νὰ περιλαμβάνη πάντα τὰ φαι-
νόμενα ἐν μορφῇ ἁρμονικῇ· τὸ Ἀπόλυτον δὲν εἶναι ποικιλία ἀνεξαρ-
τήτων ὄντων ἀλλὰ τις πασῶν τῶν διαφορῶν περιληπτικὴ ἁρμονικὴ
ὁλότης καὶ ὡς τοιαύτη ἔχει ὑπερπροσωπικὸν χαρακτήρα. Τὸ περιεχό-
μενον αὐτοῦ εἶναι ἡ ἐμπειρία, ἐν ἣ πᾶσαι αἱ μερικαὶ διαφοραὶ συμπε-
ριλαμβάνονται κατὰ τρόπον ὁμόλογον καὶ σύμφωνον. Λαμβάνομεν δὲ
πεῖραν τοῦ ὄλου ἐκείνου ἀτελέστερον μὲν διὰ τοῦ καθαροῦ συναισθή-
ματος τελειότερον δὲ διὰ τῆς ἐνοράσεως, ἐν ἣ νόησις καὶ συναίσθησις
καὶ βούλησις συνάπτονται εἰς ἐνότητα.

Ἐκ τούτων καθίσταται εὐδὴλον ὅτι ὁ Bradley παρὰ τὴν
στενὴν συγγένειαν πρὸς τὸν Ἐγγέλον ἀφίσταται οὐ μικρὸν ἀπ' αὐτοῦ,
ὁπότε θεωρεῖ ὑπερτάτην ἐνέργειαν τοῦ πνεύματος οὐχὶ τὴν συναφῆ
πρὸς κατηγορίας λογικὴν νόησιν ἀλλὰ τὴν περιεκτικὴν ἐμπειρίαν τὴν
συνάπτουσαν νόησιν καὶ συναίσθησιν καὶ βούλησιν¹. Πολλῶ μᾶλλον
προσεγγίζει ἐκείνῳ ἐν τῇ Λογικῇ.

16. Ὁ Βερνάρδος *Bosanquet* (1848-1923), καθηγητὴς τῆς φιλοσο-
φίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου, ἔλαβε μὲν ἱκανὰ ἐκ τῶν
διδασμάτων τοῦ Bradley ἀλλὰ ταῦτα οὕτως ἐπεξεργάσθη κατὰ τρόπον
πρωτότυπον, συνεπλήρωσεν εὐστόχως καὶ ἐπηύξησεν εὐρέως, ὥστε νὰ
χαρακτηρίζηται εὐλόγως οὐχὶ ὡς ἀπλοῦς μιμητὴς ἀλλ' ὡς ἑταῖρος καὶ συγ-
γενὴς φιλόσοφος. Ἦτιον ἐκείνου βαθὺς καὶ στοχαστικὸς ἀλλὰ πολυμαθέ-
στερος καὶ πολυμερέστερος καὶ πολυγραφώτερος² ἐθεμελίωσε τὴν ἀπόλυ-
τον ἰδεοκρατίαν ἐπὶ ἀσφαλεστέρας βάσεως καὶ ἐφήρμοσεν εὐρύτερον³,

¹ Προστεθῆτω καὶ ἄλλη τις διαφορὰ, ἡ τῇ διανοήσει δηλαδή τοῦ Bradley παρατηρουμένη χροιά ὑγιοῦς σκέψεως καὶ ἀμφιβολίας, καθ' ἣν ἀποφαίνεται ὅτι ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἐλάττων καὶ ἀσθενέστερα ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν πλοῦτον τῆς ὑπάρξεως· ἔτι δὲ παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἀκροτάτη γνῶσις, ἣν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εὐρωμεν, ἤρτηται ἐξ ἀγνώστου Τινός.

² Ὁ Bosanquet συνέγραψεν ὑπὲρ τὰ εἴκοσι πέντε ἔργα. Διέλαβε περὶ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Rousseau, ἔτι δὲ μετέφρασε τὴν Μεταφυσικὴν καὶ τὴν Λογι-
κὴν τοῦ Lotze (1884) καὶ τὴν εἰς τὴν Αἰσθητικὴν εἰσαγωγὴν τοῦ Ἐγγέλου (1886).

³ Ὁρμηθεὶς ἀπὸ τῆς Μεταφυσικῆς ἀνέπτυξεν οὐχὶ μόνον τὴν Ψυχολογίαν

διὰ δὲ τῆς τοιαύτης ἐγκυκλοπαιδικῆς διανοήσεως προσήγγισε μᾶλλον τοῦ Bradley πρὸς τὸν Ἐγελον, ὅπως καὶ εἶναι καθόλου πιστότερος μαθητῆς αὐτοῦ¹. Ἐν τῇ Λογικῇ², ἐν ἣ συνεφώνει πρὸς τὸν Ἐγελον καὶ τὸν Bradley, ἐν μέρει δὲ πρὸς τὸν Lotze καὶ τὸν Sigwart, τὸν Mill καὶ τὸν Jevons, ἐπιζητεῖ νὰ δείξῃ τὴν ὀργανικὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν συνάφειαν τῶν λογικῶν μορφῶν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀπλῶς περιγραφικὴν μέθοδον τῆς τυπικῆς Λογικῆς. Ἐνταῦθα, ὅπως καὶ ἐν τῇ Μεταφυσικῇ τῇ κατὰ τὸ περιεχόμενον ταυτιζομένη πρὸς τὴν Λογικὴν καὶ καθόλου ἐν τῇ ὅλῃ φιλοσοφίᾳ τοῦ Bosanquet, προτανεύει ἡ τοῦ Ἐγέλου ἀρχὴ καθ' ἣν ἡ ἀλήθεια εἶναι πάντοτε τὸ ὅλον ἢ ἀλήθεια ἐγκεῖται ἐν τῷ συστήματι τῆς γνώσεως καὶ ἔχει οὐσιῶδες γνῶρισμα τὴν ἐσωτερικὴν συμφωνίαν καὶ ἀναφορὰν πάντων τῶν μερῶν πρὸς τὸ ὅλον, οὐχὶ τὴν ἀντιστοιχίαν τοῦ νοήματος πρὸς τὸ πραγματικόν³. Ἡ Λογικὴ αὕτη, καθὰ καὶ ἡ τοῦ Bradley, ἀρχεται οὐχὶ ἀπὸ τῆς ἐννοίας ἀλλ' ἀπὸ τῆς κρίσεως ὡς τῆς θεμελιώδους λογικῆς μορφῆς καὶ στηρίζει τὸν συλλογισμόν καὶ τὴν ἀπόδειξιν καὶ πᾶσαν καθόλου λογικὴν λειτουργίαν ἐπὶ τῆς συνδέσεως καὶ ἀναφορᾶς τῶν καθ' ἕκαστα μερῶν πρὸς τὸ συστηματικὸν ὅλον⁴.

Ἔτι μείζων εἶναι ἡ πρὸς τὸν Ἐγελον συμφωνία ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς πολιτείας⁵ ἐνθα ἀποκρούων τὰς ἐγχωρίους θεωρίας τοῦ Bentham, καὶ τὴν Γνωσιολογίαν, τὴν Λογικὴν καὶ τὴν Ἠθικὴν ἀλλὰ καὶ τὴν Αἰσθητικὴν, τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας καὶ τὴν τοῦ δικαίου.

¹ Ἡ πρὸς τὸν Ἐγελον προσέγγισις ἦτο αὐτῷ δυνατὴ, διότι ἦτο ὀλιγώτερον τοῦ Bradley δογματικὸς καὶ σκεπτικὸς, ἐσπούδαζε δὲ ὅπως ἀμβλύνη τὰς ἀντιθέσεις καὶ συμβιβάζῃ τὰς διαφορὰς τῶν παντοίων φιλοσοφικῶν κατευθύνσεων.

² «Logic as the Science of Knowledge», 1883. — «Knowledge and Reality», 1885. — «Logic of the Morphology of Knowledge», 2 τόμ. 1888, 2α ἔκδ. 1911. — «The Essentials of Logic», 1895.

³ Ἀληθές εἶναι ὅτι ὑπάρχει ἀκόλουθον πρὸς ἑαυτὸ καὶ ἄμοιρον ἀντιφάσεων, ἢ, ὅπερ τὸ αὐτό, ὅτι ἔχει ἀρμονικὴν συνάφειαν καὶ συμφωνίαν τῶν μερῶν πρὸς τὸ ὅλον.

⁴ Ὁ Bosanquet ὑποστὰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Husserl ἀσπάζεται τὸν ἐνορατικὸν παράγοντα, δι' οὗ δυνάμεθα νὰ ἐνορῶμεν τὴν ἐνδόμυχον οὐσίαν τῶν πραγμάτων καὶ νὰ ἐποπτεύωμεν ἀμέσως τὰς συστηματικὰς συναρτήσεις καὶ ἀλληλουχίας τῶν μερῶν πρὸς τὸ ὅλον· παρατηρεῖ δὲ ὅτι τοιαύτη ἐνόρασις δὲν εἶναι τὸ παράπαν ἄλογος ἀλλὰ τούναντίον ἀποτελεῖ τὸ κύριον χαρακτῆρισμα τῶν ἀνωτέρων τύπων τοῦ συλλογισμοῦ.

⁵ Ἐπιθι τὰ ἔργα τοῦ Bosanquet «The Philosophical Theory of the State», 1899, 4η ἔκδ. 1923. — «The Principle of Individuality and Value», 1912. — «The Value and Destiny of the Individual», 1913.

τοῦ Mill, τοῦ Spencer καὶ χωρῶν περαιτέρω τοῦ Green παρέχει περὶ πολιτείας διδάγματα τεθεμελιωμένα ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ Ἀπολύτου καὶ τῆς ὀργανικῆς ἐνότητος. Κατὰ ταῦτα ἡ πολιτεία (τὸ κράτος) εἶναι ἡ καθολικὴ καὶ ἔλλογος βούλησις, συνεχῆς καὶ ἡ αὐτὴ οὐσία διήκουσα διὰ πλήθους ἐπὶ μέρους μελῶν καὶ ὑφισταμένη μόνον ἐν αὐτοῖς καὶ δι' αὐτῶν. Ἡ καθολικὴ δὲ αὕτη βούλησις καταφαίνεται ἐν τοῖς ἀτόμοις, ἀπαλλάττει αὐτὰ ἀπὸ τῆς μονώσεως καὶ μεταβάλλει ἀπὸ ἀπλῶν μερῶν εἰς γνήσια μέλη τῆς κοινωνίας. Ὑψιστος σκοπὸς τῆς πολιτείας εἶναι οἶος καὶ τοῦ ἀτόμου, ἡ πραγμάτωσις δηλονότι τοῦ ὡς ἔνεστιν ἀρίστου βίου, ἡ ἀνύψωσις ἡμῶν καὶ ἔνωσις πρὸς τὸ κοινωνικὸν σύνολον. Εἶναι ἄρα ὁ σκοπὸς τῆς πολιτικῆς κοινωνίας ἠθικός, οὗ ἡ ἐπίτευξις ἐπιβάλλει τὴν ἄρσιν τῶν ἐπιπροσθούντων ἐμποδίων καὶ τὴν ἐν καιρῷ ἀσκησιν βίας¹.

Ὑπὲρ τὴν πολιτείαν ἴσταται ἡ τέχνη, ἡ θρησκεία καὶ ἡ φιλοσοφία ὡς θεωρία τοῦ Ἀπολύτου (Μεταφυσική). Ἐν τοῖς μεταφυσικοῖς δὲ ζητήμασι² στοιχεῖ κατὰ τὰ κυριώτατα τῷ Bradley ἀποφαίνει τὸ Ἀπόλυτον, εἰς ὃ θυσιάζομεν τὴν προσωπικὴν ἀτομικότητα, ὡς ὑποκείμενον τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ πόθων, ὡς τὸ εἰς ὃ κατατείνομεν ἰδεῶδες, ὡς ὑψίστην ἀξίαν χρησιμεύουσαν εἰς ἀνύψωσιν τῆς ἡμετέρας ὑπάρξεως. Τὸ Ἀπόλυτον εἶναι οὐ μόνον ἡ ὑψίστη ἀλήθεια καὶ πραγματικότης ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπερτάτη ἀξία, εἶναι τὸ κριτήριον τῆς ἀξίας πάντων τῶν πραγμάτων. Ὅλως δ' ἐγγελικὸν χαρακτῆρα ἔχει καὶ ἡ γνώμη ὅτι τὸ καθολικὸν εἶναι συγκεκριμένον καὶ περιλαμβάνει ὅτι λέγεται κόσμος, ἁρμονικὸν σύνολον, οὗ ἕκαστον μέλος εἶναι μὲν ἰδιότυπον ἀλλὰ συντελεῖ εἰς τὴν ἐνότητα τοῦ ὅλου. Ὡσαύτως ἐγγελικὴν ἐπίδρασιν ἐμφαίνει ἡ Αἰσθητικὴ ἀναπτυχθεῖσα ἐν μικρᾷ συγγραφῇ, ἣτις παρέχει περιεκτικὴν ἱστορίαν αὐτῆς, ἐπισκόπησιν δηλονότι τῆς ἀναπτύξεως τῶν τεχνῶν καὶ τῶν καλολογικῶν θεωριῶν ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων μέχρι τοῦ 19ου αἰῶνος³. Ἐνταῦθα ἀναπτύσσεται ἀκολουθῶς πρὸς τὰς θεμελιώδεις τοῦ συστήματος ἀρχὰς θεωρία περὶ τοῦ καλοῦ, ὅπερ παρίσταται ὡς ὑπερέτερα

¹ Ἡ πολιτεία ἔργον ἔχει νὰ ἀνυψώσῃ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν ἐλευθερίαν καὶ ἐν καιρῷ νὰ ἐξαναγκάσῃ αὐτὸν νὰ εἶναι ἐλεύθερος· διότι ἐλευθερία σημαίνει τὴν διαγωγὴν τοῦ ἀρίστου κατὰ τὸ δυνατόν βίου, τὴν ἔνωσιν πρὸς τὴν ὑπερέχουσαν ὁλότητα. Ἐνταῦθα, ὡς καὶ ἐν τῇ θεωρίᾳ τῆς ποινῆς, ἀκολουθεῖ ὁ Bosanquet τῷ Ἐγέλω.

² Ταῦτα ἐκτίθενται ἐν τοῖς δυσὶ τόμοις τοῦ μνημονευθέντος ἔργου «The Principle of Individuality and Value» (Gifford Lectures), 1912.

³ «A History of Aesthetic», 1892. — «Three Lectures of Aesthetic», 1915.

ένότης, ὡς διαλλαγή καὶ συμφωνία τοῦ μερικοῦ πρὸς τὸ γενικόν, τοῦ φυσικοῦ πρὸς τὸ πνευματικόν, τοῦ ἀναγκαίου πρὸς τὸ ἐλεύθερον.

Ἀμφότεροι οὗτοι, ὁ Bradley καὶ ὁ Bosanquet, ὁμιλοῦσι μετ' εὐλαβείας καὶ εὐγνωμοσύνης δι' ὅσα ὀφείλουσιν εἰς τὸν Γερμανὸν φιλόσοφον ἀλλὰ δὲν παραλείπουσι νὰ διατυπώσωσι καὶ ἱκανὰς διαφωνίας.

17. Ὁ δὲ John. M. Ellis *Mc Taggart* (1866—1925) ὠρμήθη ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἑγέλου, περὶ ἣν μακρὸν ἠσχολήθη χρόνον¹ καὶ ἱκανὰ ἔγραψε² σπουδάζων διὰ κριτικῶν ἀναλύσεων καὶ διασαφήσεων νὰ ἐμβαθύνῃ καὶ γίνῃ κύριος αὐτῆς. Καὶ θαυμάζει μὲν τὸν μέγαν φιλόσοφον καὶ κηρύττει διαρρηδὴν ὅτι «ὁ Ἑγελος εἰσεχώρησεν εἰς τὴν οὐσίαν τῆς πραγματικότητος βαθύτερον ἢ ὅσον ἄλλος τις φιλόσοφος τῶν πρὸ αὐτοῦ ἢ τῶν μετ' αὐτόν». Παρὰ τὴν τόσῃν δ' ὅμως ἐκτίμησιν δὲν ἀρκεῖται εἰς τὴν θεωρίαν ἐκείνου ἀλλὰ χωρεῖ περαιτέρω παρατηρῶν ὅτι ἔργον τῆς φιλοσοφίας εἶναι νὰ ἀνεύρῃ ἐκ νέου τὴν οὐσίαν τῆς πραγματικότητος καὶ δὴ καὶ διὰ τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου, ἣτις εἶναι μὲν κατὰ βάθος οἷα ἡ τοῦ Ἑγέλου ἀλλ' οὐχὶ ὅλως ἡ αὐτή. Διαγινώσκει τὴν ἀξίαν καὶ τὸν πυρῆνα τῆς ἐγγελικῆς φιλοσοφίας ἐνυπάρχοντα ἐν τῇ Λογικῇ καὶ τῇ διαλεκτικῇ ἀποκρούει δὲ τὴν σφαλερὰν γνώμην ὅτι δῆθεν παράγει ὁ Ἑγελος τὸν κόσμο ἐκ τῆς καθαρᾶς νοήσεως καὶ ὅτι κινεῖται ἐντὸς τυπικῶν ἀφαιρέσεων παραβλέπων τὴν συγκεκριμένην ἐμπειρίαν. Αἱ περὶ τὴν διαλεκτικὴν ζητήσεις ἔπεισαν τὸν Mc Taggart ὅτι ἀνάβασις τῶν κατηγοριῶν δὲν σημαίνει πρόοδον εἰς αἰεὶ ἀνωτέρας ἀφαιρέσεις ἀλλὰ τὴν πάντοτε αὐξανομένην προσέγγισιν εἰς τὸ συγκεκριμένον ὄλον. Δεικνύει λοιπὸν ὅτι ἡ τελευταία σύνθεσις, οἷα εἶναι ἡ ἀπόλυτος ἰδέα, ὑπάρχει λογικῶς προτέρα τῶν ἄλλων κατηγοριῶν καὶ ὅτι αἱ συνθέσεις τῶν κατωτέρων βαθμίδων γεννῶνται μόνον δι' ἀφαιρέσεως ἐκ τῆς ὑπερτάτης ἐκείνης καὶ πλουσιωτάτης κατηγορίας. Ἀποφαίνει τὴν διαλεκτικὴν ὡς τὴν μόνην ἀληθινὴν καὶ γόνιμον μέθοδον τῆς φιλοσοφίας ἀλλ' εὐρίσκει ὅτι αἱ ἀπὸ κατηγορίας εἰς κατηγορίαν μεταβάσεις τοῦ Ἑγέλου δὲν εἶναι ὅλως ἀναντίλεκτοι

¹ Ὁμολογεῖ αὐτὸς ὅτι ἐπὶ εἴκοσι καὶ ἐπέκεινα ἔτη κατέστησε κύριον τῆς ἐρεῦνης αὐτοῦ ὑποκείμενον τὴν θεωρίαν τοῦ Ἑγέλου.

² Τρία ἔργα αὐτοῦ ἀναφέρονται εἰς τὸν Ἑγελον, ἦτοι «Μελέται εἰς τὴν ἐγγελικὴν διαλεκτικὴν» (*Studies in the Hegelian Dialectic*, 1896), «Μελέται εἰς τὴν ἐγγελικὴν κοσμολογίαν» (*Studies in Hegelian Cosmology*, 1901) καὶ «Ὑπόμνημα εἰς τὴν Λογικὴν τοῦ Ἑγέλου» (*A Commentary on Hegel's Logik*, 1910), νεωτ. ἔκδοσις 1931.

καὶ ἀκόλουθοι. Οὕτω δὲ χωρῶν κατὰ μικρὸν ἀφίσταται ἀπ' ἐκείνου καὶ φθάνει εἰς τὴν διατύπωσιν ἰδίου συστήματος γινομένην ἐν ἑξαιρέτῳ ἔργῳ ἐπιγραφομένῳ «Ἡ φύσις τῆς ὑπάρξεως»¹. Ἐνταῦθα ὑποτυποῦται μεταφυσικὸν σύστημα ἐκ τῶν προτέρων, ἀφηρημένον καὶ ἀνεξάρτητον ἀπὸ τῆς ἐμπειρίας. Κατὰ τοῦτο ὑπάρχει μία οὐσία πάσας τὰς ἄλλας ὡς μέρη ἐν ἑαυτῇ περιλαμβάνουσα, ὀνομαζομένη τὸ *σύμπαν*. Ἡ δ' ἔννοια τοῦ *σύμπαντος* εἶναι ἀναγκαία ὡς κέντρον, εἰς ὃ ἀναφέρεται τὸ πλῆθος τῶν οὐσιῶν². Ἐκάστη αὐτῶν συνάπτεται πρὸς τὰς ἄλλας καὶ πρὸς τὸ ὅλον ἐν τῇ σχέσει συνεργασίας, οὕτω δὲ ἀποτελεῖται ὀργανικὴ ἐνότης, ἐν ἣ ἕκαστον μέρος καθορίζεται ὑπὸ τοῦ ὅλου. Τὸ *σύμπαν* παρίσταται ὡς ἐνιαία οὐσία, ἣτις διακρίνεται εἰς πρωτεύοντα καὶ δευτερεύοντα καὶ ἄλλα ἐφεξῆς μέρη ἐπ' ἄπειρον. Διὸ ἡ τοῦ κόσμου εἰκὼν παρέχει τὴν ἐντύπωσιν τοῦ ἐνισμού ἢ τῆς πολυκρατίας, καθ' ὅσον τὸ *σύμπαν* σκοπεῖται ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἐνιαίας οὐσίας ἢ τῆς τῶν πολλῶν μερῶν.

Διαλαμβάνων ὁ Mc. Taggart περὶ τοῦ χρόνου φθάνει, εἰ καὶ δι' ἄλλης ὁδοῦ, εἰς τὸ αὐτὸ καὶ ὁ Bradley συμπέρασμα, ὅτι ὁ χρόνος δὲν εἶναι πραγματικότης. Οὐδὲν πραγματικὸν εὐρίσκεται ἐν χρόνῳ, οὐδὲν ὑπάρχει κατ' ἀλήθειαν παρελθὸν ἢ παρὸν ἢ μέλλον, οὐδὲν πρότερον ἢ σύγχρονον ἢ ὕστερον ἑτέρου· κατ' ἀκολουθίαν δὲ δὲν ὑπάρχει ἐναλλαγὴ καὶ μεταβολή. Βεβαίως ἀντιλαμβανόμεθα τῶν ὄντων ἐν χρόνῳ καὶ ἔξω αὐτοῦ ἀδυνατοῦμεν νὰ παρατηρήσωμεν αὐτά. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι τὰ ὄντα ὑπάρχουσι τῇ ἀληθείᾳ ἐν χρόνῳ ἀλλὰ μόνον ὅτι ἡ ἀντίληψις ἡμῶν δὲν δύναται νὰ συλλάβῃ ἐκεῖνα κατὰ τὸν ἀληθῆ τρόπον τῆς πραγματικότητος. Πᾶν ἄρα τὸ ἐν χρόνῳ ὑπάρχον εἶναι ἀπλοῦν φαινόμενον, οὐχὶ τὸ ὄντως ὄν. Πᾶσαι αἱ ἐν χρόνῳ σχέσεις εἶναι μόνον φαινομενικαί, κατὰ δὲ τὴν ἀλήθειαν τὰ ὄντα δὲν διαδέχονται ἀλλήλα ἀλλ' ὑπάρχουσι τρόπον τινὰ ἐν ἀχρόνῳ συνυπάρξει. Ἐν ἄλλοις λόγοις ἡ σχέσις τῶν ὄντως ὄντων δὲν εἶναι οὔτε χρονικὴ οὔτε τοπικὴ (ὁ τόπος εἶναι, ὅπως καὶ ὁ χρόνος, ἀπλῶς φαινόμενον) ἀλλὰ λογικὴ. Ἐν συντόμῳ ἡ περὶ χρόνου θεωρία ἄγει εἰς τὴν θεμελιώδη διάκρισιν τοῦ φαινομένου καὶ τῆς πραγματικότητος. Ἐντεῦθεν δὲ προβαίνομεν εἰς τὸν πυρῆνα τῆς Μεταφυσικῆς τοῦ φιλοσόφου, τουτέστιν εἰς τὴν γνῶσιν ὅτι ἡ οὐσία τοῦ κόσμου εἶναι πνευματικὴ· πᾶν τὸ ὑπάρχον εἶναι

¹ «The Nature of Existence», τόμ. 1ος, 1921· τόμ. 2ος, 1927.

² Οὐδεμία οὐσία εἶναι ἀπλῆ· ἐκάστη αὐτῶν σύγκειται ἐκ μερῶν καὶ ταῦτα πάλιν ἐξ ἄλλων καὶ οὕτως ἐφεξῆς ἐπ' ἄπειρον.

πνεῦμα, νοερά οὐσία. Ἐν πᾶσι τούτοις καὶ δὴ ἐν ὅσοις ὁ ἀνὴρ φιλοσοφεῖ περὶ τοῦ Ἀπολύτου, τῶν πεπερασμένων προσώπων καὶ τῆς ἀθανασίας αὐτῶν διαφαίνονται αἱ ἀπὸ τοῦ Ἐγέλου ἱκαναὶ ἀποκλίσεις¹.

18. Ὁ A. Seth *Pringle-Pattison* (1856 — 1931), καθηγητῆς ἀλλαχοῦ τε καὶ τέλος ἐν Ἐδιμβούργῳ, ἦτο μὲν τὸ κατ' ἀρχὰς θερμοὺς θιασώτης τοῦ ἐγγελισμοῦ ἀλλ' ὕστερον ἐγένετο ἐπικριτῆς ἀποστέρων καὶ ἀποκρούων ἱκανὰ καὶ σπουδαῖα μέρη αὐτοῦ ὡς ἀνεπαρκῆ. Τὸ ἔργον αὐτοῦ «Ἐγγελισμὸς καὶ προσωπικότης»², ἐλεγκτικὸν τῆς περὶ τοῦ Ἀπολύτου θεωρίας, προεκάλεσεν ἀντίδρασιν πρὸς οὐσιώδη διδάγματα τοῦ Ἐγέλου καὶ ἐπιστροφὴν εἰς τὴν θεαρχικὴν τοῦ κόσμου ἀντίληψιν. Μειφεται δηλαδὴ τὴν σύμφυρσιν Λογικῆς καὶ Μεταφυσικῆς, τὴν μεταμορφωσιν τῆς ἐννοίας εἰς οὐσίαν τῶν πραγμάτων, τὸν ταυτισμὸν τῶν λογικῶν κατηγοριῶν πρὸς τοὺς τύπους τῆς πραγματικῆς ὑπάρξεως, τὴν κατασκευὴν τοῦ κόσμου ἐκ τῆς ἀφηρημένης νοήσεως. Ἄλλ' ἢ τοιαύτη θαυμαστὴ ἄλλως ἀπόπειρα τῆς παραγωγῆς τῶν πραγματικῶν ὄντων ἐκ τῆς καθαρᾶς νοήσεως δὲν δικαιούται, λέγει, ὑπὸ τῶν δεδομένων τῆς πείρας· περιορίζεται εἰς τὰ ἀφηρημένα καὶ τυπικά, τὰ γενικὰ καὶ καθόλου, χωρὶς νὰ φθάνη εἰς τὰ συγκεκριμένα καὶ ἀτομικά³. Τὸ πραγματικὸν ὅμως εἶναι δεδομένον εἰς τὴν νόησιν, δὲν παράγεται ὑπ' αὐτῆς. Ἐτι μᾶλλον ἐπικρίνεται ἡ παλλογία τοῦ Ἐγέλου ὡς ἀδυνατοῦσα νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν πραγματικότητα τῶν ὄντων καὶ τῶν προσώπων. Εἶναι σφαλερὸς — παρατηρεῖ — ὁ ταυτισμὸς τῆς ἀνθρωπίνης καὶ τῆς θείας συνειδήσεως, ἡ συνένωσις αὐτῶν εἰς ἓν μόνον καθολικὸν ἐγώ. Διότι τοῦτο δὲν εἶναι πραγματικὸν ἀλλ' ἀπλῶς τυπικὸν καὶ λογικὸν ἐγώ· ἐντὸς δὲ τῆς λογικῆς ἀφαιρέσεως τῆς ἀπολύτου ιδέας ἀφανίζονται ὁμοίως θεὸς καὶ ἄνθρωπος ἀποβάλλοντες τὴν ἀτομικὴν αὐτῶν προσωπικότητα⁴.

¹ Ἐπιθι τὰ ἔργα τοῦ φιλοσόφου «An Ontological Idealism», 1924. «Philos. Studies», 1934.

² «Hegelianism and Personality», 1887, 2α ἔκδ. 1893.

³ Παραδόξως ὁ Pringle-Pattison προσνέμει εἰς τὴν ἐγγελικὴν φιλοσοφίαν χαρακτηῖρα ἀφηρημένον.

⁴ Κατὰ τῆς ἐκδοχῆς τοῦ ἀπολύτου ἐγὼ ἐξαίρει ὁ Pringle-Pattison τὴν ἰδιοτυπίαν τοῦ γνησίου προσώπου καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ἄλλων. Καὶ ἀπέναντι τοῦ θεοῦ ἀκόμη ἔχει τὸ ἀνθρώπινον πρόσωπον τὸ ἴδιον κέντρον καὶ διατηρεῖ τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτοῦ. Εἶναι δὲ τὸ θεῖον ἐγώ οὐχὶ ἀφηρημένη κατηγορία ἀλλὰ γνησία προσωπικότης, ἔχει αὐτοσυνειδησίαν καὶ εἶναι ἀπρόσιτος εἰς τὴν πεπερασμένην συνείδησιν.

Ὀλιγώτερον ἐπιθετικὸς κατὰ τῆς θεωρίας τοῦ Ἀπολύτου φαίνεται ὢν ὁ φιλόσοφος οὗτος ὕστερον καὶ δὴ ἐν τῷ κριτικῷ ἐλέγχῳ τοῦ Bradley¹. Ἐν τούτῳ ἀποκρούει τὴν ἐκδοχὴν τοῦ Ἀπολύτου ὡς ἐνόητος τῶν ἀντιθέσεων καὶ ἀποδέχεται βαθμίδας ἀληθείας καὶ πραγματικότητος, ἐν ἧ διακρίσει διορθῶ τὴν σταθερὰν ἀξίαν τῆς ἐγελικῆς φιλοσοφίας. Ὑστερον δὲ συνήρμησε κατὰ σύστημα τὰ διανοήματα αὐτοῦ καὶ παρέσχεν ἀκριβῆ περὶ κόσμου θεωρίαν ἐν δυσὶ συγγράμμασιν, ἅτινα ἐπιγράφονται «Ἡ ἰδέα τοῦ θεοῦ»² καὶ «Ἡ ἰδέα τῆς ἀθανασίας»³. Ἐνδιατρίβων μάλιστα περὶ τὰ ὄντολογικὰ προβλήματα γνωματεύει ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι ἐγελικοί, ὅτι ἔργον τῆς φιλοσοφίας εἶναι νὰ νοήσῃ τὴν πραγματικότητα ὡς ὁλότητα καὶ συναγάγῃ αὐτὴν εἰς ἀπληροσμένον σύστημα· ἔσχατος τῆς φιλοσοφίας σκοπὸς εἶναι νὰ δείξῃ πῶς πάντα τὰ μέρη καὶ αἱ φάσεις τοῦ κόσμου ἀναπτύσσονται ἐκ μιᾶς μόνης ὀργανικῆς ἀρχῆς. Ἐνταῦθα ὡς βᾶσις ὑπόκειται ἡ προϋπόθεσις ὅτι ὁ κόσμος εἶναι ἔλλογος, ὅτι τὰ μέρη αὐτοῦ ἕκαστα συνάπτονται ὀργανικῶς πρὸς τε ἄλληλα καὶ πρὸς τὸ ὅλον. Κατὰ τὴν ἀποψιν δὲ ταύτην ἐξετάζεται ἡ σχέσις θεοῦ καὶ κόσμου, κοινωνίας καὶ ατόμου, φύσεως καὶ ἀνθρώπου.

Οὐχὶ διάφορον ὁδὸν ἐπορεύθη καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ James *Seth* (1860—1924). Ὡσαύτως ἰδεοκρατικοὶ ἀλλ' ὀλιγώτερον ἐγελικοὶ εἶναι ὁ William Ritchie *Sorley* (γεννηθεὶς τῷ 1855) καὶ ὁ Hasting *Rashdall* (1855—1924)· ἐκεῖνος μὲν προσεγγίζει πρὸς τὸν Κάντιον καὶ τοὺς Καντιακοὺς οὗτος δὲ πρὸς τὸν Berkeley⁴.

5. Ο ΕΓΕΛΙΣΜΟΣ ΕΝ ΑΜΕΡΙΚῃ

1. Τὴν ῥοπὴν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐγέλου ἀπαντῶμεν οὐ μικρὰν ὡσαύτως καὶ ἐν Ἀμερικῇ, ἔνθα ἡ τῆς γερμανικῆς διανοήσεως ἐπίδρασις περὶ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνος προέβη εἰς ἀκρότατον. Ὁ Κάν-

¹ Ἐν ἰδίᾳ πραγματεία εὕρισκομένη καὶ ἐν τῷ ἔργῳ «Man's Place in the Cosmos» ἔκρινεν ὁ Pringle-Pattison τὸ βιβλίον τοῦ Bradley «Φαινόμενον καὶ πραγματικότης».

² «The Idea of God in the Light of recent Philosophy», 1917, 2α ἔκδ. 1920.

³ «The Idea of Immortality», 1922.

⁴ Ἐνταῦθα μνημονευτέον τὸ δίτομον ἔργον τοῦ R. Metz «Die philosophischen Strömungen der Gegenwart in Grossbritannien», 1935. Πβλ. H. Höhne, «Der Hegelianismus in der englischen Philosophie», 1936. Τοῦ αὐτοῦ «Hegel und England» (ἐν Kant-Studien, 1931, τομ. 36, σελ. 301 ἔξ.).

τιος καὶ ὁ Φίχτε, ὁ Schelling καὶ μάλιστα ὁ Ἐγγελοσ ἐσχον ἐν ταῖς Ἑνωμέναις Πολιτείαις πολυαρίθμους ὁπαδοὺς καὶ θαυμαστάς. Ὅπερ δὲ προσοχῆς ἄξιον εἶναι ὅτι τὸ φιλοσόφημα τοῦ Ἐγγέλου ἐν οἷς χρόνοις ἐν τῇ οἰκείᾳ χώρᾳ ἐκ τῆς ὑπερβαλλούσης πρὸς τὴν φυσικὴν σπουδῆς ἠμελεῖτο καὶ ἐτίθετο ἐκποδῶν, ἤρξατο νὰ μελετᾶται καὶ τιμᾶται ἐν τῇ Ἀμερικῇ. Ἐνταῦθα πρῶτος ἐγγελικὸς παρῆλθεν ὁ *F. A. Rauch*, προσωπικὸς μαθητὴς τοῦ Ἐγγέλου σπουδάσας ἐν γερμανικοῖς πανεπιστημίοις φιλοσοφίαν καὶ θεολογίαν, πρὶν ἔλθῃ τῷ 1831 εἰς Ἀμερικὴν. Οὗτος ἐν τῷ κυριωτάτῳ αὐτοῦ ἔργῳ τῷ ἐπιγραφομένῳ «Ψυχολογία, ἢ θεωρία περὶ τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς»¹, ἐν ᾧ προτίθεται, ὡς λέγει, σκοπὸν νὰ συνάψῃ τὴν γερμανικὴν καὶ τὴν ἀμερικανικὴν φιλοσοφίαν τοῦ πνεύματος, δεικνύει ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη διανόησις ὁρμᾶται μὲν ἀπὸ τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν ἐπὶ μέρους ἐμπειριῶν ἀλλ' ἀνυψοῦται ὑστερον εἰς ὅτι ἀποτελεῖ τὴν ἐνδόμυχον αὐτῆς οὐσίαν, τουτέστιν εἰς τὸ καθολικόν. Ἐξαίρων δὲ τὴν ἀνύψωσιν τοῦ πνεύματος καὶ ταυτίζων τὸ «συγκεκριμένον» πρὸς τὸ καθολικόν καταπολεμεῖ τὴν ἄκραν ψυχολογικὴν θεωρίαν καὶ τὴν ὀνοματοκρατικὴν ἐκδοχὴν τῆς ἀγγλικῆς παραδόσεως, καθ' ἣν συγκεκριμένον εἶναι τὸ ἐμπειρικόν καὶ μερικόν.

2. Εἰς τὴν Σχολὴν τοῦ Ἀγ. Λουδοβίκου, ἐνθα ἡ γερμανικὴ διανόησις ἔσχε κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 19ου αἰῶνος ἐξαίρετον ἐπίδρασιν, ἀνήκει ὁ Ἐρρῖκος *Brokmeyer* (1826—1906). Ἐν ἡλικίᾳ 17 ἐτῶν καταλιπὼν τὸν παλαιὸν κόσμον ἐζήτησε τὴν εὐτυχίαν ἐν τῇ «ἐλευθέρᾳ καὶ δημοκρατικῇ πολιτείᾳ τοῦ νέου κόσμου». Ἐπί τινα δὲ χρόνον ἐσπούδασεν ἄνευ σχεδίου ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Brown καὶ μετ' ὀλίγα ἔτη πλάνητος βίου ἐνεφανίσθη ἐν τῷ Ἀγ. Λουδοβίκῳ ὡς κοσμοπολίτης καὶ ὑψηλόφρων ἀνὴρ. Περίεργος χειροτέχνης καὶ ἅμα μελετητὴς φιλοσόφων καὶ ποιητῶν, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Πλωτίνου καὶ τοῦ Πρόκλου, τοῦ Δάντου καὶ τοῦ Σπινόζου, τοῦ Καντίου καὶ Ἐγγέλου καὶ τοῦ Göthe κατέστη εὐδόκιμος πολιτικὸς καὶ ἐπεδίωξεν ἐν Οὐάσιγκτον τὸ ἀξίωμα τοῦ γερουσιαστοῦ. Ἰδρυσεν φιλοσοφικὴν ἐταιρείαν, μετέφρασε τὴν μεγάλην Λογικὴν τοῦ Ἐγγέλου² καὶ παρώρμησε τὸν μαθητὴν αὐτοῦ Harris εἰς ἐκδοσιν τῆς «Ἐφημερίδος τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας», φιλοσοφικοῦ περιοδικοῦ ἐν ἀγγλικῇ γλώσσῃ συν-

¹ «Psychology: or A view of the Humans soul».

² Τὴν Λογικὴν τοῦ Ἐγγέλου θεωρεῖ ὁ Brokmeyer ὡς τὸ ἀξιολογώτατον πάντων τῶν βιβλίων «οὐ ἡ ὑπόθεσις πρέπει κατὰ βάθος νὰ γνωσθῇ ὑπὸ πάντων, διότι ἀφορᾷ εἰς οὐδὲν ἄλλο ἢ τὴν γνῶσιν, ἣτις διακρίνει τὸν ἀνθρώπον ἀπὸ τῶν ζῴων καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἀληθῆ αὐτοῦ οὐσίαν».

ταπτομένου. Ἄλλ' αἴφνης καταλιπὼν πάντα, οἶκον καὶ κοινωνίαν, ἀπεχώρησεν εἰς ἐρημίαν καὶ ἐν αὐτῇ ἐτελεύτησε. Τὸν παράδοξον τοῦτον ἄνδρα οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ Harris καὶ Snider περιγράφουσι ὡς ἀνέφικτον καὶ δαιμονίαν προσωπικότητα καὶ χαρακτηρίζουσι ὡς «μεγαλοφυᾶ καὶ ἰσάξιον τοῦ Ἑγέλου». Ὅντως δὲ φαίνεται ὅτι ἤσκει ἀσυνήθη καὶ θαυμαστὴν ἐπιβολὴν διὰ τοῦ λόγου μᾶλλον ἢ διὰ τῆς γραφίδος· διότι τὸ ὑπὸ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ ἐκδοθὲν πολιτικοῦ καὶ φιλοσοφικοῦ πῶς περιεχομένου βιβλίον ἐπιγραφόμενον «Ἡμερολόγιον χειροτέχνου»¹ εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον χαλαρὸν καὶ ἄτονον. Ἐν τούτῳ ἐκτίθενται κοινωνικαὶ θεωρίαι καὶ ἐλέγχεται ἡ γνώμη τοῦ Ρουσσώ ὡς διαστροφή τῆς ἀληθείας, διότι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι φύσει ἐλεύθερος ἀλλὰ γίνεται τοιοῦτος διὰ τῆς ἐργασίας, δι' ἧς διαλλάττεται πρὸς τοὺς ἄλλους καὶ καθίσταται μέλος κράτους ἐμπεφορημένου ἀντικειμενικῶν σκοπῶν· διὰ τῆς ἀμοιβαίας ἐξαρτήσεως αἴρεται ἡ φυσικὴ ὑποτέλεια καὶ ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀληθῆς ἐλευθερία. Ὁ ἄνθρωπος στοχάζεται τῆς ἀληθείας ἀνευρίσκων τοὺς νόμους, δι' ὧν ἀναδεικνύεται κύριος τῆς φύσεως καὶ συνεργάτης τῶν ἄλλων. Ἐν πάσῃ δ' εὐκαιρίᾳ ἐπιλάμπει ἡ τιμὴ πρὸς τὸν Ἑγελον καὶ μνημονεύεται εὐφρόνως ὡς μάλιστα συγγενῆς αὐτῷ κατὰ τὴν διάνοησιν ὁ Göthe.

3. Ὁ ἤδη μνημονευθεὶς *W. T. Harris* (1835—1909) ἦλθε διδάσκαλος εἰς τὸν Ἄγ. Λουδοβίικον καὶ ἐγένετο τῷ 1858 γνώριμος εἰς τὸν «διδάσκαλον», παρ' οὗ εὐθὺς ἐδιδάχθη ὅτι τὸ μόνον καταφύγιον εἶναι ὁ Ἑγελος. Ὅπερ χαρακτηρίζει τὸν ἄνδρα εἶναι ἡ καθαρότης καὶ σαφήνεια, ἣτις διαφαίνεται μάλιστα ἐν τῷ ἔργῳ τῷ περὶ τῆς Λογικῆς τοῦ Ἑγέλου καὶ ἀνέδειξεν αὐτὸν εὐδόκιμον ἐρμηνευτὴν τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου. Προέταξε δὲ ὡς εἰσαγωγὴν σύνοψιν τῆς «Φαινομενολογίας τοῦ πνεύματος» καὶ ἐν πολλαῖς διατριβαῖς καὶ ὁμιλίαις διεκῆρυξε τὸ νέον φιλοσοφικὸν Εὐαγγέλιον. Σημειωτέον ὅτι κατὰ τὰ τελευταῖα εἴκοσι τοῦ βίου ἔτη ἦτο ἐν Ἀμερικῇ ἐπίτροπος τῆς ἀγωγῆς, ἦτοι ὑπουργὸς τῆς παιδείας².

4. Ὁ δὲ συμμαθητὴς ἐκείνου *Snider* ἦτο ὁ γονιμώτατος ἀλλ' ἅμα καὶ ἀβαθέστατος συγγραφεὺς τῆς Σχολῆς. Παρεσκεύασεν ὑπὲρ τοὺς

¹ «A Mechanic's Diary».

² Τῷ 1889 ἐξεδόθη ἐκλογή καὶ περίληψις τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Harris ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἡ σπουδὴ τῆς φιλοσοφίας» (The Study of Philosophy). Προσφιλές δ' αὐτῷ ἦτο ἰδίᾳ τὸ βιβλίον τὸ ἐπιγραφόμενον «Ἡ σημασία τῆς θείας κωμωδίας» τοῦ Δάντου, ἐν ᾧ πρυτανεύει ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ καταλογισμοῦ.

ἑξήκοντα τόμους συναποτελοῦντας «τὸ σύστημα» περὶ θεοῦ καὶ κόσμου καὶ ἀνθρώπων, περὶ ἐπιστήμης καὶ τέχνης καὶ ἱστορίας. Μετ' ἰδιαιτέρας δ' ἐπιμελείας συνετάχθησαν τὰ φιλολογικὰ βιβλία αὐτοῦ περὶ τοῦ Ὀμήρου, τοῦ Δάντου, τοῦ Σαιξπήρου καὶ τοῦ Göthe· ἀλλὰ πάντων τούτων προέχει τὸ ἔργον τὸ πραγματευόμενον «τὴν ἱστορίαν τῆς κινήσεως τοῦ Ἀγ. Λουδοβίκου»¹.

Καὶ ὁ πρῶτος ἐκδότης τῆς «Φιλοσοφικῆς ἐπιθεωρήσεως» (*Philosophical Review*, 1892) James Edwin *Creighton*, καθηγητῆς τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Cornell, ἦτο ὑπέρομαχος τοῦ ἐγελισμοῦ, καθὰ καὶ ὅλη ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ πανεπιστημίου τούτου διατηρήσασα μέχρι τῆς σήμερον τὴν οἰκείαν παράδοσιν.

5. Ὁ Κάρολος *Peirce*² (1839—1914), ὅστις ἐγένετο ὁ πατὴρ τῆς ἐπιστημονικῆς φιλοσοφίας ἐν ταῖς Ἑνωμέναις Πολιτείαις³, ἠσχολήθη συντόμως περὶ πάντας τοὺς κλάδους τῆς φυσικῆς, περὶ τὴν βιολογίαν, τὴν ψυχολογίαν καὶ τὴν ἱστορίαν. Μεγάλην δὲ ἀγάπην ἐπέδειξε πρὸς τὰ συστήματα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Καντίου καὶ τῶν ἄλλων Γερμανῶν ἰδεολόγων. Πρῶτος αὐτὸς ἐκ τῶν Ἀμερικανῶν ἐσπούδασε τοὺς σχολαστικούς καὶ μάλιστα τὸν Δούνσιον Σκῶτον, οὗ ἐπεζήτησε νὰ ἀνακαινίσῃ τὴν λογικὴν πραγματοκρατίαν. Καὶ θεωρεῖται μὲν ὡς ὁ θεμελιωτῆς τῆς ἐν Ἀμερικῇ πραγματοκρατίας ἀλλ' ἅμα ποιεῖ καταφανῆ καὶ διαρρήδην ὁμολογεῖ τὴν ῥωμαντικὴν αὐτοῦ διάθεσιν. Καθόλου δ' εἶπεῖν εἶναι ἰδεοκρατικὸς καὶ προσεγγίζει πρὸς τὸν Ἐγγelon ἐν τῇ θεωρητικῇ Λογικῇ.

Ὁ δὲ Ἰωσήφ *Royce* (1855—1916) ὑπόμιμνήσκει πολλαχῶς τὸν Ἐγγelon ἐν τῇ τάσει πρὸς τὸ ἀπόλυτον καὶ αἰδίον καὶ ἐν τῇ διαλεκτικῇ ἀναπτύξει τῆς ὄντολογίας. Καὶ οὗτος χαρακτηρίζει καὶ δὴ ἐντονώτερον τὸ ἔργον τοῦ νοῦ ὡς περιορισμένον καὶ καθορίζει τὴν ἀλήθειαν ὡς

¹ Εἰρήσθω ὅτι εἰς τὴν φιλοσοφικὴν ἑταιρείαν ἀνήκε καὶ ὁ Θωμᾶς Davidson πλὴν ὅτι ἐξεπροσώπει τὴν ἰσχυρὰν ἀντιπολίτευσιν τοῦ ἐγελισμοῦ. Ὁ Snider λέγει περὶ αὐτοῦ ὅτι ἡ ἀξία τούτου ἔκειτο ἐν μόνῃ τῇ δυνάμει τοῦ ἀντιλέγειν, ὅτι ἠρνεῖτο τὴν ὑπὸ τοῦ Ἐγγελοῦ γινομένην διαλλαγὴν τῶν ἀντιθέσεων καὶ ὅτι ἐθεώρει τὸν φιλόσοφον ἐκεῖνον ὡς Διάβολον. Ὡς λόγιος δὲ ἀνὴρ ἠσχολεῖτο ἐπιμελῶς περὶ τὰ προβλήματα τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς μεσαιωνικῆς φιλοσοφίας.

² Προφέρεται Pörs.

³ Τὴν ἐκδοσιν τῶν καταλειφθέντων συγγραμμάτων ἀπάντων τοῦ Peirce ἀνέλαβε τῷ 1931 τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Harvard· τὰ σπουδαιότερα δὲ τῶν φιλοσοφικῶν ἔργων αὐτοῦ ἐξεδόθησαν τῷ 1923 ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Moris Cohen ἐν Νέγ Ἰόρκῃ.

όλότητα· ἡ ἀλήθεια δὲν εἶναι ἀπλοῦν πόρισμα ἐν τῷ τέλει τῆς πορείας εὐρισκόμενον ἀλλὰ τὸ ὅλον τῆς κινήσεως.

6. Ὁ Γεώργιος *Howison* (1834—1916) ἐσπούδασε μὲν τὸ κατ' ἀρχὰς θεολογίαν ἀλλ' ἔπειτα μετέστη εἰς τὰ μαθηματικὰ καὶ τὴν φυσικὴν· ἐδίδαξε μαθηματικὰ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Ἀγ. Λουδοβίκου, ἔνθα ἤκμαζε τότε ἡ φιλοσοφικὴ ἔταιρεία, καὶ προσεχώρησεν εἰς τὴν ἐγελικὴν φιλοσοφίαν, ἣς ἡ Λογικὴ μάλιστα ἐδελέασεν αὐτόν. Ὑστερον δ' ὅμως ὑπέστη ἐν Γερμανίᾳ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀρχῶν τοῦ Lotze ἔτι δὲ τῆς μοναδολογίας τοῦ Λεϊβνιτίου καὶ τῆς γνωσιολογικῆς κριτικῆς τοῦ Καντίου χωρὶς νὰ ἀπολέσῃ τὴν ἰδίαν αὐτοτέλειαν. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ κυρίου ἔργου «Τὰ ὅρια τῆς ἀναπτύξεως, συμβολαὶ εἰς τὴν Μεταφυσικὴν τῆς προσωπικῆς ιδεοκρατίας»¹ ὑπεμφαίνει τὸ περιεχόμενον. Πειράται δηλαδὴ νὰ καθορίσῃ τὰ ὅρια, ἐν οἷς κινουῦνται αἱ ἔννοιαι τῆς φυσικῆς καὶ στρέφεται κατὰ πάσης ἐνιστικῆς καὶ πανθεϊκῆς Μεταφυσικῆς· ἐπεξέρχεται κατὰ τῆς «ἀνελίξεως» τοῦ Spencer, κατὰ τοῦ ὑλίζοντος ἐνισμοῦ τοῦ Haeckel, κατὰ τοῦ «δαρβινίζοντος ἐγελισμοῦ» καὶ τῆς περὶ τοῦ Ἀπολύτου θεωρίας τοῦ Ἐγέλου, κατὰ τῆς «διαστροφῆς» τῆς ιδεοκρατίας τοῦ Schopenhauer, κατὰ τῆς ἀπαισιοδοξίας καὶ τῆς ἀντορθολογικῆς αἵρέσεως τοῦ Hartmann, κατὰ τοῦ «αἰσιοδόξου» ὑλισμοῦ τοῦ Dühring, προσέτι κατὰ τῆς «ἀναρχικῆς καὶ ὅλως ἐμπειρικῆς ἀτομοκρατίας» τοῦ James καὶ τῆς ἀγνωστικῆς ἀπόψεως τῆς ἱστορίας τοῦ ὑλισμοῦ τοῦ Lange. Δεικνύει ὅτι ἡ περὶ τοῦ Ἀπολύτου θεωρία τοῦ Ἐγέλου δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὴν προσωπικὴν καὶ ἠθικὴν συνείδησιν· «δὲν εἴμεθα, λέγει, μεταμφιέσεις τοῦ αἰδίου Ἐνὸς ἰσταμένου ὀπισθεν τοῦ προσώπου ἡμῶν». Παρατηρεῖ ὅτι ὁ πρακτικὸς λόγος ἐμφαίνει τὴν κοινωνίαν ἐλευθέρων προσώπων, ὧν ἡ αὐτοτέλεια δὲν πρέπει νὰ διακινδυνεύῃ ἐκ τῆς ἀρχῆς τοῦ Ἀπολύτου. Οὕτως ὁ Howison προκρίνει ἀντὶ πάσης ἄλλης ἰδίαν θεωρίαν, τὴν «προσωπικὴν ιδεοκρατίαν» («personal idealism»), ὧς καλεῖ τὴν ἑαυτοῦ ἀποψιν, ἣτις ἐντόνως ἐξαίρει τὴν ἐκ τοῦ χριστιανισμοῦ ἐκπορευομένην ἔννοιαν τῆς ἀπολύτου ἀξίας τοῦ ἀτόμου.

Ἐν Ἀμερικῇ ἄρα, ἔνθα ἐπέδωκεν ὁ διισμὸς καὶ ὁ διαφωτισμὸς, ἡ πραγματοκρατία καὶ ἡ φυσιοκρατία καὶ ἡ τῆς ζωῆς φιλοσοφία²,

¹ «The Limits of Evol. and other Essays Illustrating the Metaphysical Theory of Personal Idealism», 1900, 2α ἔκδ. 1904.

² Ἀντιπρόσωποι τῆς μὲν πραγματοκρατίας εἶναι οἱ Etham Allen (1737—1789), ὁ Σαμουήλ Johnson (1696—1777), ὁ Θωμᾶς Jefferson (1743—1826), ὁ Βεν Franklin (1706—1790), τῆς δὲ πραγματοκρατίας οἱ Γου-

ἐθεραπεύθη ἐν μείζονι μοίρα καὶ ὑπὸ πολλῶν ἢ ἰδεοκρατία, ἧς προστάτης καὶ ἀρχηγέτης ἐθεωρήθη ὁ Ἐγγελοῦ¹.

6. Ο ΕΓΓΕΛΙΣΜΟΣ ΕΝ ΦΙΛΛΑΝΔΙΑ

1. Ἐν Φιλλανδία ἔτυχεν ὁ ἐγγελισμὸς πολλῶν θιασωτῶν καὶ ἐθεραπεύθη μάλιστα ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Helsingfors. Τίς ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ ᾤκειώθη πρῶτος πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἐγγελοῦ, δὲν γινώσκομεν² τοσοῦτο δὲ μόνον εἶναι βέβαιον, ὅτι τὰ συγγράμματα αὐτοῦ εἶχον τύχει ἤδη κατὰ τὰ ἔτη 1820 καὶ 1821 ἐνθουσιωδῶν ἀναγνωστῶν. Καὶ ὁ Γαβριήλ *Palander*, ὅστις ἦτο καθηγητὴς τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας (1814—1821) καὶ ἠκολούθει καθόλου τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Καντίου ἐγνώρισε καὶ ἐθαύμαζε κατὰ τὰ τελευταῖα τοῦ βίου ἔτη τοῦλάχιστον τὴν Λογικὴν τοῦ Ἐγγελοῦ. Ὁ δ' ἐκείνου διάδοχος Φρειδερίκος *Bergbom* ἠσπάζετο μὲν τὰς ἀρχὰς τοῦ Fichte καὶ τοῦ Schelling, ὧν τὰ διδάγματα αὐτὸς μάλιστα εἰς Φιλλανδίαν εἰσήγαγεν, ἀλλ' ἀνωμολόγει ἅμα τὴν μεγάλην ἀξίαν³ τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Ἐγγελοῦ παρασκευάζων οὕτω τὴν εἰσδοχὴν τῆς φιλοσοφίας αὐτοῦ. Ὡς κυρίως καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐγγελικὸς ἐνταῦθα δύναται νὰ θεωρηθῇ πρῶτος ὁ Ἰωάννης Μαθθίας *Sundwall* (1793—1843), ὅστις ἐξέδωκε τέσσαρας ἀξιολόγους πραγματείας καὶ διηρένησεν ἐν αὐταῖς κατὰ νέον τρόπον τὰ οὐσιώδη τῆς φιλοσοφίας προβλήματα. Εἰ καὶ ὤρματο ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐγγελοῦ, δὲν ἠκολούθει αὐτῷ δουλικῶς ἀλλ' ἐπεχείρει νὰ εἰσαγάγῃ ἰδίαν καὶ ἀκόλουθον ἑαυτῇ ἀποψιν. Ἐν ταῖς τρισὶ πρώταις πραγματεῖαις⁴ ἐλέγχει εὐστόχως τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Καντίου καὶ στοιχεῖ ἐν πολλοῖς τῷ Fichte. Γράφων τὴν πρώτην διατριβὴν φαίνεται ὅτι δὲν ἐγίνωσκεν εἰσέτι τὸν Ἐγγελοῦ ἀλλ' ἢ δευτέρα μαρτυρεῖ ὅτι ὁ συγγραφεὺς κατεῖχε τοῦλάχιστον τὴν «Φαινομενολογίαν τοῦ πνεύματος». Ὁρμώμενος ἐν

λιέλμος *James* (1842—1910), καὶ ὁ *John Dewey* (ἐγεννήθη τῷ 1859), τῆς δὲ φυσιοκρατίας ὁ *John Stallo* (1823—1885), ὁ Ἰω. *Agassiz* (1807—1873) καὶ ὁ *John Fiske* (1842—1901), τῆς δὲ φιλοσοφίας τῆς ζωῆς οἱ *John Adams* (1735—1826), ὁ *John Quincy Adams* (1767—1848), ὁ Κάρολος *Adams* (1807—1886) καὶ ὁ Ἐρρίκος *Adams* (1838—1918).

¹ Ἐπιθι Γουσταύου *Müller*, «*Americanische Philosophie*», 1936.

² Τοῦτο φαίνεται ἐν τῇ πραγματείᾳ *De ortu et indole idealismi Fichtii*, ἧτις ἐξεδόθη τῷ 1822.

³ Αὗται ἐπιγράφονται «*De diallectica intellectus natura*», 1817.—«*De judiciorum analyticorum et syntheticorum discrimine*», 1822.—«*De principio ethicae Kantianæ*», 1823.

ἐκείνη ἀπὸ τῶν ἐγγελικῶν ἀρχῶν δὲν εὐρίσκει ἐπαρκῆ τὴν γνώμην τοῦ Καντίου περὶ τῆς διακρίσεως συνθετικῶν καὶ ἀναλυτικῶν κρίσεων. Ἐφιστάμενος δ' ἐν τοῖς γνωσιολογικοῖς ζητήμασιν ἀπὸ τοῦ μεγάλου τῆς Καινιξβέργης φιλοσόφου¹ παραδέχεται παραπλησίως τῷ Ἐγέλω ὅτι τὸ κύριον ἀντικείμενον τῆς νοήσεως δὲν προέρχεται ἔξωθεν, ἐκ τῶν αἰσθημάτων, ἀλλὰ κατάγεται ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς νοήσεως· τὸ τοιοῦτο ἀντικείμενον εἶναι τὸ ἀπόλυτον ἀντικείμενον, ἢ ὅπως συγκεκριμένῃ καὶ τελείᾳ ἐνότητι, ἣτις ἐμπεριέχει πάντα τὰ οἰκεῖα γνωρίσματα οὕσα ἀναγκαίως καὶ ὑποκειμένον, ἥτοι ἡ ἐνότης ὑποκειμένῳ καὶ ἀντικειμένῳ. Τὴν ἐννοιαν τοῦ ἀπολύτου ἀναπτύσσει εὐρύτερον ἐν τῇ τρίτῃ πραγματείᾳ, ἐν ἣ τὸ ἀπόλυτον καθίσταται τὸ κέντρον τῆς ὅλης πνευματικῆς ζωῆς. Διακρίνας δὲ τὴν ἠθικὴν ἀπὸ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης μεταβαίνει εἰς τὴν ἔρευναν τῶν θεμελιωδῶν ἐννοιῶν τῆς ἠθικῆς τοῦ Καντίου, ἣν πραγματεύεται πεφωτισμένος καὶ ἐμπεφορημένος τῆς περὶ πνεύματος φιλοσοφίας τοῦ Ἐγέλου.

Ἡ τελευταία πραγματεία τοῦ Sundwall², ἣτις πολλοὺς ἐπεσπάσατο ἐπαίνους, συνεγράφη μὲν χάριν σκοποῦ θεολογικοῦ³ ἀλλ' εἶναι οὐχ ἥττον καὶ φιλοσοφική. Ἐν ταύτῃ ἐξετάζεται ἡ σχέσις τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὴν θεολογίαν καὶ παρέχεται διαφέρουσα ἀνάλυσις τῶν ἐννοιῶν τοῦ ὄντος καὶ τοῦ πρέποντος, τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ. Ἡ δὲ ἀνάλυσις ἄγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ πρέπον εἶναι πρότερον καὶ θεμελιωδέστερον τοῦ ὄντος, εἶτα δὲ δεικνύεται ὅτι ἡ ἀντίθεσις ἀγαθοῦ καὶ ἀληθοῦς εἶναι μόνον φαινομενική, διότι τὸ ἀγαθὸν εἶναι καὶ ἡ βᾶσις τοῦ ἀληθοῦς. Εἶναι προφανές ὅτι ἐν τῇ πορείᾳ ταύτῃ τῶν διανοημάτων ὁ φιλόσοφος ἀποκλίνει ἀπὸ τοῦ Ἐγέλου καὶ προσεγγίζει τῷ Fichte⁴.

¹ Ὁ Sundwall ἐλέγχει τὸν Κάντιον ὅτι τὴν ἐν ταῖς κρίσεσιν ἀνακύπτουσαν ποικιλίαν καὶ διαφορὰν δὲν παράγει ἐξ αὐτῆς τῆς νοήσεως ἀλλ' ἀντλεῖ ἐκ τῆς κατ' αἰσθησιν παρατηρήσεως, οὕτω δὲ καταντᾷ ἡ ἐνότης τῆς κρίσεως νὰ μὴ στηρίζηται ἐπὶ τῆς νοήσεως. Ὡσαύτως δεικνύει ὅτι ἡ περὶ κρίσεως θεωρία ἐκείνου ἐρεῖδεται ἐπὶ βεβιασμένης διακρίσεως τοῦ τύπου τῆς γνώσεως καὶ τοῦ περιεχομένου αὐτῆς καὶ ὅτι καταστρέφει τὸν ἀληθῆ συνθετικὸν χαρακτῆρα τῶν κρίσεων.

² Ἡ τετάρτη πραγματεία ἐπιγράφεται «Specimen academicum sistens prænotiones problematis, quo potuerit modo homo a Deo desciscere, ipsamque problematis solutionem», 1932.

³ Ὁ συγγραφεὺς ἐπεδίωκε καθηγεσίαν τῆς θεολογίας.

⁴ Ὡσαύτως ἀποκλίνει καὶ ὡς πρὸς ἄλλους ὄντολογικοὺς διορισμούς. Ἡ ζωηρὰ πεποίθησις καὶ πίστις εἰς τὸ πρέπον, τὸ ἀγαθόν, ἄγει κατὰ τὸν Sund-

᾽Ωσαύτως καὶ αἱ ὕστερον ἐκδοθεῖσαι μελέται τοῦ ἀνδρὸς ἐξαγγέλλουσιν ἐννοίας ἐγγελικὰς. Ἄλλ' ἢ ἐνασχόλησις αὐτοῦ περὶ τὴν διδασκαλίαν καὶ θεραπείαν κλάδου, πρὸς ὃν δὲν εἶχεν ἐξ ἀρχῆς οἰκειότητα, δὲν παρεῖχεν εὐκαιρίαν ὅπως ἐκθέσῃ ἐν ἰδίαις συγγραφαῖς τὰ φιλοσοφικὰ αὐτοῦ διανοήματα¹. Καὶ δὲν ἔσχε μὲν διὰ τῶν ἔργων αὐτοῦ εὐρείαν ἐπίδρασιν ἀλλὰ μεγάλην προσήνεγκε διὰ τοῦτο ὑπηρεσίαν, διότι πρῶτος ἐν Φιλλανδία κατέστησε γνωστὰ τὰ φιλοσοφήματα τοῦ Ἐγγέλου καὶ τοῦτο ἐποίησε μετὰ δεξιότητος καὶ διατηρήσεως τῆς αὐτοτελείας.

2. Ἐγγελικὸς ἦτο καὶ ὁ Ἰω. *Tengström* (1787—1858), ἐν τῷ πανεπιστημίῳ ἐπὶ μακρὸν διδάξας πρῶτον μὲν τὴν ἱστορίαν τῆς λογοτεχνίας ἔπειτα δὲ τὴν φιλοσοφίαν. Εἰ καὶ ἐν μηδενὶ τῶν ἔργων αὐτοῦ διέλαβε περὶ τοῦ Ἐγγέλου², ὅμως τὸ φιλοσόφημα ἐκείνου κατὰ πάντα τὰ ἔτη τῆς μακροῦς καθηγεσίας ἐπιμελῶς ἐδίδασκε προθυμούμενος νὰ εἰσάγῃ τοὺς σπουδαστὰς εἰς τοῦτο, ὅπερ κατ' ἐξοχὴν ἐθαύμαζε καὶ ἐν τοῖς ὑστέροις χρόνοις ἐπρέσβευε καὶ ἠκολούθει³. Πλὴν ἀλλ' ἐν τέλει κατελήφθη ὑπὸ κόρου πρὸς τὴν ἀφηρημένην μορφήν τῆς φιλοσοφίας καὶ παρετήρει ὅτι αὕτη ἔδει νὰ καταστῇ πρακτικωτέρα καὶ σαφεστέρα ἵνα προσελκύσῃ τῆς νεότητος τὴν προσοχήν.

3. Εἰς τοὺς πρώτους ἐγγελικοὺς καταλέγεται καὶ ὁ Ἰωάννης Ἐρρικός *Avellan* (1773—1832), ἀνὴρ πολυπράγμων ἐκτείνας τὴν συγγραφικὴν δρασίαν εἰς πολλὰς τοῦ ἐπιστητοῦ μοίρας, τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν στατιστικὴν καὶ τὴν ῥωσικὴν γλῶσσαν, τὴν παιδαγωγικὴν καὶ φιλοσοφίαν⁴. Διατρίβων κατὰ μέγα μέρος περὶ τὰ ἔργα τῶν Γερμανῶν

wall εἰς τὴν ἐννοίαν τοῦ «ἀγίου θεοῦ», τοῦ ἀπολύτου. Ὁ δὲ θεὸς νοεῖται ὡς ἡ ἰδία αὐτοῦ ἀπόλυτος αἰτία, ὥστε ἀλήθεια καὶ ἀγαθὸν ταυτίζονται. Ὁ θεὸς εἶναι δημιουργικὸς, ἡ δὲ δημιουργία δὲν εἶναι τυχαία (εἰ δὲ μή, ἀλήθεια καὶ ἀγαθότης θὰ ἐχωρίζοντο ἐν τῷ θεῷ) ἀλλ' ἀναγκαῖα ἀκολουθία τῆς φανερώσεως αὐτοῦ.

¹ Αὕτη ἴσως ὑπῆρξεν ἡ αἰτία ἢ μὴ ἐπιτρέψασα τὴν κατὰ πάντα δικαίωσιν τῶν μεγάλων ἐλπίδων, ἃς πολλοὶ ἐξ αὐτοῦ νέου ὄντος ἀνήρτησαν ἀναμένοντες ἐπιφανῆ φιλόσοφον.

² Ἐν τῷ μοναδικῷ αὐτοῦ συγγράμματι, «*De fundamento virtutis*» (1826) ἐπιγραφομένῳ, συμφωνεῖ τὸ μὲν πρὸς τὸν Fichte καὶ τὸν Schelling τὸ δὲ πρὸς τὸν Schleiermacher.

³ Ἐν τινὶ πρὸς τὸν Snellmann ἐπιστολῇ (τῷ 1845) λέγει ὅτι τὸν Ἐγγέλον θεωρεῖ ὡς «θαυμαστὴν μεγαλοφυΐαν, ὀξύνοον καὶ βαθὺν φιλόσοφον ἀνώτερον παντὸς ἐπαίνου».

⁴ Αἱ εἰς τὴν παιδαγωγικὴν καὶ τὴν στατιστικὴν μάλιστα ἀναφερόμεναι ἀνακοινώσεις αὐτοῦ ἐθεωρήθησαν τότε ὡς ἀξιόλογοι.

φιλοσόφων ἠγάπησεν αὐτοὺς καὶ παρῆλθεν ἐκ τῶν πρώτων ὑπέρμαχος τῶν ἀρχῶν τοῦ Καντίου, ἕως οὗ ᾠκειώθη πρὸς τὸν Ἑγελον, εἰς οὗ τὴν φιλοσοφίαν πιστὸς μέχρι θανάτου παρέμεινε. Καὶ πότε μὲν ἔμαθε τὸν Ἑγελον, δὲν δύναται νὰ καθορισθῇ ἀλλ' ἢ ἐν ἔτει 1827 περὶ ἀπολύτου ἐλευθερίας καὶ δικαίου ἐκδοθεῖσα μελέτη μαρτυρεῖ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ μεγάλου φιλοσόφου. Ἐν τῇ πραγματείᾳ ταύτῃ οὔτε κατὰ πάντα οὔτε ἄνευ παρανοήσεων ἀκολουθεῖ ἐκείνῳ. Ὅπωςδήποτε ἀναπτύσσει τὴν ἔννοιαν ὅτι τὸ παγκόσμιον πνεῦμα ἀποκαλύπτεται ἐν τοῖς κατὰ διαδοχικὴν σειρὰν ἀναφαινομένοις καὶ μᾶλλον ἢ ἦττον πρὸς ἄλληλα διαφερομένοις φιλοσοφικοῖς συστήμασιν. Ἐπισκοπῶν τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας καὶ ἰδίᾳ τὴν ἱστορίαν τῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας ἐρμηνεύει τὴν ἰδέαν ταύτην κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἑγέλου. Ἡ ἰδία δὲ αὐτοῦ γνώμη εἶναι ὅτι ἡ ἐλευθερία ἀποτελεῖ τὸ οὐσιῶδες τοῦ ἀνθρώπου γνώρισμα καὶ τοῦτο ἐνυπάρχει ἐν τῇ νοήσει καὶ λογικότητι.

Ἐν τῇ συγγραφῇ τῇ «Πρὸς λογίους παιδαγωγοὺς καὶ γονεῖς», ἣν ἐν ἔτει 1832 ὡς πρόλογον τοῦ βιβλίου «Ῥωσικῆς χρηστομαθείας» καὶ ὀλίγῳ ὕστερον ὡς αὐτοτελὲς τεῦχος ἐξέδωκε, πειρᾶται νὰ προσαρμόσῃ τὰς παιδαγωγικὰς αὐτοῦ ἀντιλήψεις πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἑγέλου. Ἐνταῦθα ἀνομολογεῖ ὅτι ὁ «μέγας φιλόσοφος» παρέστησε καὶ ἀνέπτυξε τὰς θεμελιώδεις ἀληθείας τῆς φιλοσοφίας, ἐπέλυσε τὸ μέγα πρόβλημα αὐτῆς καὶ συνήγαγε τὸ κοινὸν πάντων τῶν φιλοσόφων πόρισμα. Ἔργον δὲ πάντων τῶν ἄλλων νομίζει ὅτι εἶναι μόνον νὰ ἀποδεχθῶσι τὴν θεμελιώδη ταύτην ἀλήθειαν καὶ τὸ πολὺ νὰ ἐφαρμόσωσιν αὐτὴν εἰς τὰς ἐπὶ μέρους ἐπιστήμας. Τοιουτοτρόπως ἀπέβη ὁ Avellan πιστὸς καὶ ἐνθους μαθητὴς τοῦ Ἑγέλου ἐν Φιλλανδίᾳ.

4. Εἰς τοὺς εὐφρεῖς μαθητὰς τοῦ Ἑγέλου ἀνήκει ὁ Ἀξελὸς Ἀδόλφος *Laurell* (1801—1852), πρωίμως ἤδη, ἀπὸ τῶν φοιτητικῶν χρόνων, εἰς τὴν φιλοσοφίαν τραπεῖς καὶ κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν γερμανικὴν φιλοσοφίαν ἀφοσιωθεὶς. Τὸ κατ' ἀρχὰς μὲν ἠσπάσθη τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Schelling, ἣν καὶ κατέστησε τῆς πρώτης αὐτοῦ μελέτης ὑποκείμενον¹, ἀλλ' ὕστερον ὑπέστη ἰσχυρὰν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἑγέλου, καθὰ μαρτυροῦσι τὰ ἀξιόλογα αὐτοῦ παιδαγωγικὰ καὶ φιλοσοφικὰ ἔργα² καὶ αἱ

¹ Ἡ τῷ 1826 ἐκδοθεῖσα πραγματεία τοῦ Laurell ἐπιγράφεται «De principio idealismi transcendentalis Schellingiani». Ἐν ταύτῃ καταφαίνεται ὁ ἐνθουσιασμὸς τοῦ συγγραφέως πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Schelling, ἀπλῶς δὲ μνημονεύεται πλὴν ἄλλων καὶ ὁ Ἑγελος.

² Τοιαῦτα εἶναι τὰ ἐπιγραφόμενα «Πραγματεῖαι περὶ τὴν παιδαγωγίαν»,

θεολογικαὶ πραγματεῖαι ¹. Γνωματεύει λοιπὸν συμφώνως τῇ ἐγγελικῇ θεωρίᾳ ὅτι οὐδὲν ἐν τῷ κόσμῳ ὑπάρχει τέλειον μόνον καὶ καθ' ἑαυτὸ λαμβανόμενον ἀλλὰ γίνεται τοιοῦτον ἐν σχέσει πρὸς τι ἄλλο ὡς πρὸς ἀναγκαῖον συμπλήρωμα. Ὅθεν ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ κάλλος ἐμφανίζονται ἐν τῷ ἀτόμῳ οὐχὶ ὡς τοιούτῳ ἀλλὰ μόνον καθ' ὅσον τοῦτο συνάπτεται πρὸς τὸ γενικὸν καὶ ὑποτάσσεται εἰς τι ἀνώτερον. Γενικὸν δὲ καὶ ἀνώτερον, μεθ' οὗ τὸ ἄτομον τρόπον τινὰ συγχωνεύεται καὶ εἰς ὃ ὀφείλει νὰ ἀφανισθῆ, εἶναι ἡ πολιτεία. Ἐὰν μὴ ὑπάρχῃ αὕτη προσηκόντως διακεκοσμημένη, εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπιτευχθῆ ἡ μόρφωσις καὶ τελειότης τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ πολιτεία ἀναπτύσσει τὴν πνευματικὴν οὐσίαν τοῦ ἀνθρώπου, ἐκφαίνει τὴν λογικότητα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως· πορίζει τὴν μετ' ἄλλων πνευματικὴν κοινωνίαν, ἐν ἣ εὐρίσκει ἕκαστος τὴν ποθητὴν εἰρήνην καὶ εὐτυχίαν.

Ἐπὶ τῆς θεωρίας ταύτης τῆς περὶ κοινωνίας καὶ ὁλότητος στηρίζει ὁ Laurell τὰς παιδαγωγικὰς αὐτοῦ ἀντιλήψεις, αἵτινες ἀφίστανται ἀπὸ τῆς ἐκ τοῦ Fichte καταγομένης «ἀνθρωπιστικῆς» κατευθύνσεως καὶ τῆς παλαιότερας τάσεως τοῦ «φιλανθρωπισμοῦ». Ἐπιθυμεῖ δηλαδὴ ὁ φιλόσοφος νὰ ἄρῃ τὴν διάκρισιν καὶ διαλύσῃ τὴν ὑπὸ τῆς κατευθύνσεως ἐκείνης ὑποτιθεμένην ἀντίθεσιν μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ πολίτου· δεικνύει συμφώνως τῷ Ἐγγέλῳ ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη κοινωνία εἶναι δημιουργήμα τοῦ λόγου, ἢ, ἀκριβέστερον εἰπεῖν, ἡ ἀναγκαία ἔκφρασις αὐτοῦ, ὁ δὲ δῆμος (οἱ πολῖται) εἶναι ἡ ἐκδήλωσις τοῦ ἀληθινοῦ ἀνθρωπισμοῦ, κατ' ἀκολουθίαν τὸ ἕτερον (ἡ πολιτικὴ κοινωνία) δὲν νοεῖται ἄνευ τοῦ ἄλλου (τοῦ ἀνθρωπισμοῦ).

Ἄλλ' οὐκ ἐν ὀλίγοις προχωρεῖ αὐτοτελῶς καὶ μάλιστα ὅπου ἐφαρμόζει τὰ διανοήματα τοῦ Ἐγγέλου εἰς τὴν παιδαγωγικὴν. Μείζονα δ' ἔτι ἀνεξαρτησίαν ἐπιδεικνύει ἐν τῇ σπουδαιοτάτῃ συγγραφῇ τῇ ἐπιγραφομένῃ «Ἡ προπαιδεῖα τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας», ἔνθα διαπτύσσει τὸ περιεχόμενον «τῆς Φαινομενολογίας τοῦ πνεύματος» ἐκείνου. Ἐν τῇ πραγματείᾳ ταύτῃ ὁρμᾶται ἀπὸ τῆς ἐννοίας ὅτι περιεχόμενον καὶ μορφή εἶναι σφόδρα συναφῆ καὶ ἐπομένως τὸ περιεχόμενον τῆς

1831 καὶ 1832, καὶ «Ἡ προπαιδεῖα τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας», οἷς προστεθῆ-
τωσαν καὶ ἐπιτὰ διατριβαὶ (1834—1839)

¹ Αὗται ἐπιγράφονται «Specimen academicum religionis Christianae evolutionem per sua momenta subjectiva et objecta exponens», 1834, καὶ «Specimen academicum de testimonio Spiritus sancti interno», 1835. Ἐν τῇ πρώτῃ ὁ συγγραφεὺς ἀνομολογεῖ τὴν ἀξίαν τοῦ ἔργου τοῦ Ἐγγέλου, «τοῦ ἀνακαινιστοῦ τῆς Λογικῆς».

ἐπιστήμης εἶναι ἀχώριστον ἀπὸ τῆς μορφῆς αὐτῆς. Καὶ ἡ φιλοσοφία ἄρα οὐδὲν ἄλλο προϋποθέτει παρὰ τὸ φιλοσοφοῦν ὑποκείμενον καὶ δὴ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ αὐτοτέλειαν, αὐτονομίαν καὶ ἐλευθερίαν τῆς νοήσεως. Ἡ ἐλευθερία τῆς νοήσεως ποιεῖ τὴν φιλοσοφίαν ἀνεξάρτητον ἀπὸ παντὸς ἄλλου, ὅπερ θὰ ἠδύνατο νὰ διακωλύσῃ τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῆς. Ἡ φιλοσοφικὴ συνείδησις διερευνῶσα ἑαυτὴν διακρίνει καὶ χωρίζει ἑαυτὴν εἰς διττόν τι, εἰς τὸ θεωροῦν δηλονότι καὶ τὸ θεωρούμενον, εἰς τὸ γινῶσκον καὶ τὸ γινωσκόμενον ἢ ἀντικείμενον τῆς συνειδήσεως, κατ' ἀντιδιαστολήν ἀπὸ τῆς ἀρχηγόνου συνειδήσεως, ἣτις ὑπάρχει οὐχὶ διπλοῦν ἀλλ' ἀπλοῦν. Θεωρεῖται δὲ ἡ συνείδησις οὐ μόνον ὡς ἀνέλιξις καὶ ἀνάπτυξις ἀλλὰ καὶ ὡς ἐπιστροφή καὶ σύμπτυξις, οὕτως ὥστε ἀπομακρυνομένη ἀφ' ἑαυτῆς ἐπανέρχεται συγχρόνως εἰς ἑαυτήν· κατ' ἀκολουθίαν τὸ τέρας τῆς συνειδήσεως δὲν κεῖται ἔξω ἀλλ' ἐν ἑαυτῇ.

Ἐν τῇ μνημονευθείσῃ πραγματεία ὑπάρχει καὶ θεωρία περὶ γνώσεως, ἣτις ἀπὸ τοῦ Ἐγγέλου ὡσαύτως ὁρμωμένη τείνει εἰς ἀκριβεστέραν ἀνάπτυξιν. Οὕτως ἐπὶ τῆς παρατηρήσεως διακρίνονται τρεῖς βαθμίδες. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ κυρία παρατήρησις τοῦ ἀντικειμένου· ἀλλὰ παρατηροῦσα ἡ συνείδησις τὸ ἀντικείμενον παρατηρεῖ καὶ ἑαυτήν, τοιοιτοτρόπως δὲ μεταβαίνει εἰς τὴν δευτέραν βαθμίδα, ἐν ἣ εὐρίσκεται ἡ νόησις. Ἡ νόησις εἶναι ἡ παρατήρησις τοῦ ἀντικειμένου διὰ τῆς συνειδήσεως μεσολαβούσης τῆς αὐτοπαρατηρησίας τῆς συνειδήσεως. Ὡστε ἡ νόησις εἶναι ἐσωτερικὴ παρατήρησις τοῦ (κατ' αἴσθησιν) ἀπόντος ἀντικειμένου. Ὄταν δὲ ἡ νόησις μεταβαίνῃ εἰς τὴν συνείδησιν καὶ γίνηται συνειδητή, προκύπτει ἡ τρίτη βαθμὶς, ἣτοι ἡ νόησις τῆς νοήσεως, ὁ λόγος. Κατὰ τοιοῦτον λοιπὸν τρόπον ἐκάστη μορφή τῆς συνειδήσεως ἐμπεριέχεται ἐν τῇ εὐθύς ἀνωτέρᾳ, ἡ δὲ ὑπερτάτη προϋποθέτει κατ' ἀνάγκην πάσας τὰς κατωτέρας.

Εἶναι παράδοξον ὅτι ὁ τόσον θερμὸς θιασώτης τῶν ἐγγελικῶν θεωριῶν ἀπέβη κατὰ τὰ τελευταῖα τοῦ βίου ἔτη σφοδρὸς πολέμιος αὐτῶν¹. Ἡ τοιαύτη μεταβολὴ προῆλθε τὸ μὲν ἐκ θεολογικῶν τὸ δ' ἐκ φιλοσοφικῶν λόγων. Ἐστράφη δηλαδὴ βραδύτερον ὁ Laurell εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὀρθοδοξίαν καὶ κατελήφθη ὑπὸ τῆς πεποιθήσεως ὅτι ὁ ἐγγελισμὸς εἶναι ἀπλῶς ἰδεολογικὸς σπινοζισμὸς ἢ πανθεῖα μὴ δυναμένη νὰ συμβιβασθῇ πρὸς τὴν πίστιν². Πρὸς δ' ἔτι ἐφάνη ἡ φιλοσοφία τοῦ

¹ Καὶ εἰς τὸ στόμα τοῦ Laurell ἐμβάλλονται οἱ λόγοι, ὅτι ἐχρειάσθη δέκα ἔτη, ἵνα ἐμβαθύνῃ εἰς τὸ φιλοσόφημα τοῦ Ἐγγέλου, καὶ ὕστερον ἄλλα τόσα ἵνα ἀποβάλλῃ αὐτό.

² Διὸ ἐπελάβετο πάλιν τῆς μελέτης τῶν συγγραμμάτων τοῦ Jacobi

Ἐγέλου ὡς ἀφηρημένη καὶ ἀπεξενωμένη τῆς ἐμπειρικῆς ἐρεῦνης, ἣτις ἦτο αὐτῷ ἀναγκαία εἰς τὴν χάριν τῆς παιδαγωγικῆς θεραπευομένην ψυχολογίαν. Ὅθεν ἔστρεψε τὴν προσοχὴν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἰς τὴν ἐμπειρικὴν ζήτησιν¹ ἐπὶ τε τῆς ψυχολογίας καὶ τῆς παιδαγωγικῆς, τῆς αἰσθητικῆς καὶ τῆς στατιστικῆς².

5. Ἐνταῦθα μνημονευτέος καὶ ὁ Φρειδεοῖκος *Aminoff* (1796—1876), ὅστις ἀκολουθεῖ τῷ Ἐγέλω καὶ φθάνει εἰς τὸ αὐτὸ ἐκεῖνῳ πόρισμα ἐν τῷ κριτικῷ ἐλέγχῳ τῆς σκέψεως³. Ἀξιολογώτατος τῶν θιασωτῶν τοῦ ἐγγελισμοῦ ὑπῆρξεν ὁ Ἰω. *Snellmann* (1806—1881) δράσας ἰσχυρῶς καὶ ὡς δημοσιολόγος καὶ ὡς πολιτικός. Οὗτος διατρίβων ἐν Τυβίγγῃ (1840—41) ἔγραψε γερμανιστὶ περὶ τῆς θεωρητικῆς ἀναπτύξεως τῆς ἰδέας τῆς προσωπικότητος⁴ κατὰ τὴν ἀποψιν τῆς ἀριστερᾶς μερίδος τῆς ἐγγελικῆς Σχολῆς. Καὶ ὕστερον δὲ διὰ τῆς περὶ πολιτείας θεωρίας καὶ τῆς δημοσιογραφικῆς ἐνεργείας κατέστησε τὴν περὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος διδασκαλίαν τοῦ Ἐγέλου μεγάλην δύναμιν εἰς τοὺς ἐθνικοὺς σκοπούς. Ἐκήρυξεν ἐντόνως τὴν πεποίθησιν ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ εἶναι ἡ ὑψίστη πραγμάτωσις τοῦ θείου πνεύματος ἐν τῇ λειτουργίᾳ τοῦ κόσμου καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὅτι ὑπέρτατον ἱστορικὸν καθῆκον ἐκάστου εἶναι τὸ δοᾶν ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως. Ὡσαύτως ἐγγελικὸς ἦτο τὸ κατ' ἀρχὰς ὁ ἐπὶ πολλὰ ἔτη καθηγητῆς ἐν *Helingsfors* *Thiodolf Rein* (1838—1919) ἀλλ' ὕστερον μετέβαλε γνώμην καὶ ἠκολούθησε τῷ *Lotze*⁵.

καὶ τοῦ *Schelling*, τοῦ *Schleiermacher* καὶ ἄλλων νεωτέρων θεολόγων.

¹ Αἱ ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Αὐγουστίνου—παρετήρει—παραδοθεῖσαι καὶ ὑπὸ τῶν Σχολαστικῶν ἠκιστα μεταβληθεῖσαι ψυχολογικαὶ θεωρίαι εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀνακαινισθῶσιν· ἔτι δὲ πρέπει ἡ ψυχολογία νὰ χρησιμοποιήσῃ τὰ πορίσματα τῆς ἐμπειρικῆς Φυσικῆς. Διὰ τῶν τελευταίων τούτων λόγων προεφήτευσεν τὴν γένεσιν τῆς πειραματικῆς ψυχολογίας.

² Ἐπεξερχόμενος κατὰ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐγέλου περιῆλθεν ὁ *Laurell* εἰς φιλολογικὸν ἀγῶνα πρὸς τὸν *Snellmann* καὶ ἐξέφραξε τὴν λύπην ὅτι «ὀρθόδοξον» κατήντησε τὸ σύστημα ἐκεῖνο, ὅπερ ἀπαιτεῖ, εἴπερ τι καὶ ἄλλο, «ἐλευθέραν τῆς νοήσεως κίνησιν».

³ Αἱ δύο φιλοσοφικαὶ αὐτοῦ πραγματεῖαι ἐπιγράφονται «*De scepticismo philosophico*», 1830, καὶ «*De notione honestatis absolutae*», 1848. Ἐν τῇ πρώτῃ ἐλέγχει τὴν σκέψιν καὶ δεικνύει ὅτι ἡ ἀμφιβολία παρορμᾷ μὲν εἰς φιλοσοφικὴν διανόησιν ἀλλ' ὡς θεωρία ἐνέχει δυσκολίας καὶ ἄγει εἰς ἀτοπίαν.

⁴ «*Idee der Persönlichkeit*», 1841.

⁵ Σφοδρὸς ἀντίπαλος τῆς ἐγγελικῆς κατευθύνσεως ἦτο ὁ *W. Bolin* (1835—1924), καθηγητῆς καὶ ἔπειτα βιβλιοθηκᾶριος ἐν *Helingsfors*, γράψας μετὰ θαυμασμοῦ περὶ τοῦ Σπινόζου καὶ τοῦ *Feuerbach*.

Ἐπιθι *J. E. Saloma* «*Die Anfänge des Hegelianismus in Finnland*» (ἐν *Kant-Studien* 1934, σ. 301 ἐξ.).

7. Ο ΕΓΓΕΛΙΣΜΟΣ ΕΝ ΤΑΙΣ ΣΛΑΒΓΓΙΚΑΙΣ ΧΩΡΑΙΣ

1. Ἡ ἐγγελικὴ φιλοσοφία ἔτυχεν εὐμενοῦς ὑποδοχῆς παρὰ τῶν Σλαύων¹ οὐ μόνον οἱ εἰδικοί φιλόσοφοι ἀλλὰ καὶ φιλόλογοι καὶ κριτικοί, ποιηταὶ καὶ μυθιστοριογράφοι, ἐπιστήμονες καὶ πολιτικοὶ ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ μεγάλου Γερμανοῦ φιλοσόφου.

Ἐν Ῥωσσίᾳ ἡ φιλοσοφία διεδόθη εὐρύτερον κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα καὶ ἰδίᾳ ἐθεραπεύετο τὸ σύστημα τοῦ Οὐολφίου ἐν μέρει δὲ τὸ τοῦ Λωγκίου καὶ τοῦ Καντίου. Ἀρχομένης τῆς 19ης ἑκατονταετηρίδος τὸ διαφέρον τῶν λαϊκῶν λογίων² ἐστράφη πρὸς τὰς νεωτέρας κατευθύνσεις τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας. Οὕτως αἱ θεωρίαι τοῦ Schelling καὶ μάλιστα τοῦ Ἐγέλου εὗρον ἐκεῖ πανταχοῦ³ πρόσφορον ἔδαφος εἰς ἀνάπτυξιν, ἀνεζωπύρησαν τὴν ῥωσσικὴν διανόησιν καὶ παρήγαγον τὴν λεγομένην ῥωσσικὴν φιλοσοφίαν. Ἐπίδρασιν τῆς ἐγγελικῆς διανοήσεως⁴ ἀπαντῶμεν ἐν ταῖς πραγματείαις τοῦ ἐπιφανοῦς λογοτέχνου Herzen (1812—1870)⁵, τοῦ κριτικοῦ φιλολόγου Belinskij (1810—1848) καὶ τοῦ περιβοήτου δημαγωγοῦ καὶ ἀναρχικοῦ Bakunin (1814—1876). Ὁ Ἀλέξ. Herzen ὁ ὑπὸ τῶν φίλων αὐτοῦ ἐπικαλούμενος «Ῥῶσσος Βολταῖρος» διέτριβε τὸ κατ' ἀρχὰς περὶ τὰ ἔργα τῶν Γάλλων κοινωνιολόγων καὶ ὑπελάμβανε τὸν Ἐγγελον ὡς φιλόσοφον «τῆς δεσποτείας». Ἀλλ' ὕστερον ἐξόριστος ὢν ἐνεβάθυνεν εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ ἐμελέτησε τὰ συγγράμματα τοῦ Ἐγέλου καὶ τῶν ὁπαδῶν ἐκείνου. Προσκλίνων δὲ

¹ Οἱ Σλαῦοι ὑπέστησαν ἰσχυρὰν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ γερμανικοῦ πολιτισμοῦ καὶ μάλιστα ἐν τῷ 19ῳ αἰῶνι. Ἰδίᾳ δ' ἐμελετήθη καὶ ἐτιμήθη ὑπ' αὐτῶν ὁ Ἐγγελος καὶ δὴ ἐν χρόνοις, καθ' οὓς ἐν Γερμανίᾳ εἶχε πῶς παραμεληθῆ.

² Οἱ κληρικοὶ ἐνέμενον ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Οὐολφίου.

³ Ἡ ἐγγελικὴ φιλοσοφία ἔσχε ῥοπὴν εἰς ἀμφοτέρας τὰς ἰσχυρὰς (κυρίως εἰπεῖν πολιτικὰς) μερίδας, τὴν μερίδα δηλονότι τῶν σλαυοφίλων καὶ τὴν τῶν θιασωτῶν τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ· ἐκείνη μὲν ἐπεζήτει τὴν διαλλαγὴν πίστεως καὶ γνώσεως θεωροῦσα τὴν πίστιν ὡς πηγὴν τῆς γνώσεως αὕτη δ' ἐνέκρινε μόνον τὸν λόγον καὶ τὴν ἐπιστήμην ἀλλὰ δὲν ἐπέδειξεν ἀληθινὴν ἐπιστημονικὴν ἐνέργειαν.

⁴ Ἐκ τῶν πρώτων Ῥώσσω μαθητῶν τοῦ Ἐγέλου ἦτο ὁ ὕστερον ἀξιωματικὸς Βόρις U x k ü 11, πρὸς ὃν καὶ ἔγραψεν ὁ διδάσκαλος ἐπιστολὴν λόγον ποιουμένην περὶ Ῥωσσίας.

⁵ Ἡ πρὸς τὸν Ἐγγελον κλίσις τοῦ Herzen φαίνεται ἐν τοῖς ἔργοις τοῖς ἐπιγραφομένοις «Ἐρασιτεχνία ἐν τῇ ἐπιστήμῃ», 1842 καὶ «Ἐπιστολαὶ περὶ τῆς ἐρεῦνης τῆς φύσεως», 1845.

κατὰ τὰ πολιτικὰ φρονήματα εἰς τὴν ἀριστερὰν πτέρυγα ἀντείχεται τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν τοῦ Ἑγέλου¹. Πρῶτος δ' οὗτος ἐκ τῶν Ῥώσων ἐγγελικῶν ἀπένειμε μεγίστην σπουδαιότητα εἰς τὴν «Φαινομενολογίαν τοῦ πνεύματος» καὶ ἤχθη ὑπὸ τῆς μελέτης αὐτῆς εἰς τὴν πεποίθησιν ὅτι ὁ Ἑγελος δὲν ἦτο τὸ παράπαν ψυχρός τις ὑπέρομαχος τῆς νεκρᾶς καὶ «ἀφρημένης» θεωρίας². Κακῶς τινες, λέγει, ἐκλαμβάνουσι τὸν φιλόσοφον ὡς ξηρὸν λογικὸν καὶ ὀστεώδη διαλεκτικόν, διότι ἐν ἑκάστῳ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ διαπνέεται ὑπὸ ἰσχυρᾶς ποιητικῆς πνοῆς καὶ περιβάλλει τὰς θεωρίας δι' εἰκόνων ἐναργῶν καὶ εὐστόχων. Νομίζει δ' ὅμως ὁ Herzen ὅτι ἐπακολούθημα τῶν ἐγγελικῶν θεωριῶν εἶναι αἱ πολιτικαὶ καὶ κοινωνικαὶ καινοτομίαι καὶ ἡ κατάλυσις τοῦ χριστιανισμοῦ. Συνωδὰ δὲ πρὸς ἐκείνας πάλιν ὑπολαμβάνει ὅτι ὀφείλομεν νὰ ὁρμῶμεν πρὸς τὸ συγκεκριμένον, ὅπερ δηλοῖ τὴν ἀνθρωπίνην προσωπικότητα· διότι ἡ τυποκρατία προσηλουμένη εἰς τὰ καθόλου ἀποκτείνει τὰ ζῶντα πρόσωπα. Μισῶ, λέγει, τὰς ἀφαιρέσεις καὶ ἀδυνατῶ νὰ ἀναπνέω ἐπὶ πολὺ ἐν αὐταῖς, ἡ ζωὴ πάντοτε μὲ προσελκύει. Διατείνεται δὲ ὅτι ἡ ἱστορία καὶ ἡ φιλοσοφία εἶναι ἀμφοτέραι ἐπιστῆμαι τοῦ συγκεκριμένου. Τὰ λογοτεχνικὰ ἔργα τοῦ ἀνδρὸς τούτου, ἅπερ, ἀκριβέστερον εἶπεῖν, εἶναι δύο σειραὶ φιλοσοφικῶν ἄρθρων, ἔσχον ἐπὶ τοὺς συγχρόνους μεγάλην ἐπίδρασιν· ἔχουσι δὲ κυρίαν ὑπόθεσιν τὴν σχέσιν τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν πρὸς τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὸ συναφὲς πρόβλημα τῆς σχέσεως τοῦ «εἶναι καὶ νοεῖν»³. Περὶ τῆς οὐσίας τῆς ἀληθείας ἀποφαίνεται παραπλησίως τῷ Γερμανῷ φιλοσόφῳ ὅτι εἶναι ὁλότης καὶ ζῆ ὡς κίνησις καὶ «διαλεκτικὸς σφυγμὸς τῆς ἀρτηρίας τοῦ κόσμου» καὶ ὅτι ἐν τῇ μερικότητι καὶ τῇ διαιρέσει «διπλατᾶται ἡ ψυχὴ». Ἡ ἐπιστήμη εἶναι ὁ ἔμψυχος ὁργανισμὸς τῆς ἀλη-

¹ Τὰ ἔργα τοῦ Herzen ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ M. Lemke, ἐν Στρασβούργῳ τῷ 1917 ἔξ.

² Ὑποτυπῶν τὰς ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῆς Φαινομενολογίας τοῦ Ἑγέλου ἐντυπώσεις αὐτοῦ ἐκφράζει μέγαν θαυμασμὸν καὶ παρατηρεῖ ὅτι οὗτος εἶναι Σαιξπηρὸς ἅμα καὶ Ὅμηρος καὶ διὰ τοῦτο εἶναι εἰς τοὺς πολλοὺς τὸ ἐλληνικὸν καὶ ἀγγλικὸν λεκτικὸν αὐτοῦ ὕφος ἀκατάληπτον. Μετὰ παραπλησίου θαυμασμοῦ καὶ ἐνθουσιασμοῦ λέγει περὶ τε τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς περὶ τὴν φύσιν φιλοσοφίας, περὶ τῆς Αἰσθητικῆς καὶ τῆς Ἑγκυκλοπαιδείας τοῦ Ἑγέλου.

³ Ἡ ἀπόκρισις εἰς τὸ τελευταῖον ἐρώτημα εἶναι ἐν τῷ συνόλῳ ὅμοια τῇ τοῦ Ἑγέλου· τὸ εἶναι ταυτίζεται πρὸς τὸ νοεῖν, καθὰ πάλιν αἱ κατὰ μέρος ἐπιστῆμαι ταυτίζονται πρὸς τὴν φιλοσοφίαν. Πλὴν ὅμως ἐμφαίνεται τάσις τοῦ Herzen πρὸς τὴν ἀριστερὰν μερίδα, διότι προσνέμεται εἰς τὸ «εἶναι» ποιά τις ὑπεροχὴ ὑπὲρ τὸ νοεῖν.

θείας¹, ἀληθῆς δὲ μέθοδος ἢ μέθοδος τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ὀργανισμοῦ τούτου². Ὡσαύτως δὲ παρατηρεῖ ὅτι ἡ οὐσία φέρει εἰς τὸ φαινόμενον, τὸ πεπερασμένον εἰς τὸ ἄπειρον, καὶ ὅτι ταῦτα εἶναι οὕτως ἅπ' ἀλλήλων ἀχώριστα ὅπως οἱ πόλοι τοῦ μαγνήτου. Ὁ ἐπιχειρῶν νὰ χωρίσῃ αὐτὰ καὶ ἀπαιτῶν τὸ ἕτερον χωρὶς τοῦ ἄλλου θέλει δύο νεκρὰς ἀφαιρέσεις καὶ ἠρεμίαν ἀντὶ τῆς κινήσεως. Ἄλλ' ἐν πολλοῖς προβαίνει περαιτέρω τοῦ Ἐγέλου ἐπιχειρῶν νὰ στηρίξῃ ἐπὶ τῶν ἀρχῶν ἐκείνου ἐπαναστατικὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας καὶ νὰ δημιουργήσῃ «φιλοσοφίαν τοῦ ἀγῶνος». Κατὰ μικρὸν δὲ ἡ περὶ κόσμου θεωρία αὐτοῦ ἐκτρέπεται εἰς μοιροκρατίαν, παχυλὸν ὕλισμὸν καὶ ἄκρατον φιλοσοφικὸν οὐδενισμὸν.

2. Ὁ *V. Belinskij*, τὸ κατ' ἀρχὰς ὄπαδὸς τοῦ Schelling καὶ ὕστερον τοῦ Ἐγέλου, ἐξαίρει ἐν τοῖς πρώτοις αὐτοῦ ἔργοις τὴν δύναμιν τῆς ἀντιθέσεως καὶ παρατηρεῖ ὅτι ἐν τῇ «ζωῇ τῆς αἰδίου ἰδέας» κρατεῖ ἀγῶν τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τῆς ἀγάπης καὶ τῆς φιλαυτίας, καθὰ καὶ ἐν τῇ φυσικῇ ζωῇ τελεῖται ἀγῶν τῆς ἐλκτικῆς καὶ τῆς ὄστικῆς δυνάμεως. Μελετήσας δὲ ἀκριβέστερον τὸν Ἐγελον καὶ ζηλωτῆς γενόμενος τῶν διδαγμάτων αὐτοῦ ἐπαναλαμβάνει ὅτι ἡ ὀρθὴ μέθοδος τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης καθόλου δὲν εἶναι τὸ παράπαν ἡ ἐμπειρικὴ, διότι ἡ ἐμπειρία παρέχει ἄπειρον πλῆθος διαφόρων καὶ ἀντιφατικῶν πραγμάτων, ὧν ἡ ἐσωτερικὴ συνάφεια καὶ ἐνότης δύναται μόνον ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ πνεύματι νὰ ἀνευρεθῇ. Ἀντὶ τῆς ἐμπειρικῆς πρέπει νὰ εἰσαχθῇ ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος, ἣτις εἶναι μέθοδος ἐκ τῶν προτέρων καὶ συνδέεται στενότατα πρὸς τὴν ἐννοίαν τοῦ πνεύματος τοῦ παράγοντος τὸν κόσμον καὶ τὴν γνῶσιν αὐτοῦ. Ἀναπτύσσων δὲ τὴν μέθοδον ταύτην ἀκριβέστερον δὲν περιορίζεται ἤδη ἐν τῇ ἐξάρσει τῶν ἀντιθέσεων καὶ τῇ ἐκ τούτων κατασκευῇ τοῦ κόσμου ἀλλὰ προθυμεῖται νὰ δείξῃ ὅτι αἱ ἀντιθέσεις συνάπτονται ἐν ἀνωτέρῳ τινὶ ὑπὸ τοῦ λόγου ἀναγνωριζομένῃ ἐνότητι³. Ἐν ἐκάστη ἐννοίᾳ ἐμπεριέχονται δύο μέρη,

¹ Ἡ ἐπιστήμη (αὕτη δὲ σημαίνει τὴν ἐγγελικὴν φιλοσοφίαν) ἐπιτυγχάνει τῆς συνδιαλλαγῆς· αἶρει διὰ τῆς συνειδήσεως τὰς ἀντιθέσεις καὶ συμβιβάζει αὐτὰς διὰ τῆς ἀποκαλύψεως τῶν μονομερειῶν.

² Πᾶν ζῶν, λέγει, εἶναι ζῶν καὶ ἀληθὲς μόνον ὡς ὅλον. Ἡ δὲ ζωὴ συνάπτει τὰ μέρη καὶ εἶναι διηνεκῆς μετάβασις αὐτῶν εἰς ἀλλήλα. Ἡ μονομερῆς ἐκδοχὴ τῆς ἐπιστήμης κατακερματίζει τὰ ἀχώριστα, τουτέστι φονεύει τὸ ζῶν.

³ Οὕτω τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακὸν συνάπτονται τόσον στενῶς πρὸς ἀλλήλα ὥστε τὸ ἕτερον προὑποθέτει τὸ ἄλλο καὶ ἀμφοτέρωτα συναπαρτίζουσι τρίτον τι ἐνιαῖον ὅλον· ἐκάτερον δὲ αὐτῶν καθ' ἑαυτὸ λαμβανόμενον ἀποτελεῖ μίαν τῶν δύο ἀφηρημένων ἀντιθέσεων. Ἡ ἄρμονία ἐρείδεται ἐπὶ τῆς δυσαρμοστίας, ἢ